

Sanatoriestråk

Trädgårdar vid Hesseby & Sävsjö sanatorier

Josefine Bengtsson

**Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program**

15 hp

**Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet**

2011:12

Sanatoriestråk

Trädgårdar vid Hesseleby & Sävsjö sanatorier

av Josefine Bengtsson

Handledare: Katarina Saltzman
Kandidatuppsats 15hp
Bebyggelseantikvariskt program
Lå 2010-2011,

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för Kulturvård

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2011

By: Josefine Bengtsson
Mentor: Katarina Saltzman

PATHS OF SANATORIA – Gardens of Swedish Tuberculosis Institutions,
with examples from Hessleby and Sävsjö Sanatoriums

Abstract:

When the Swedish King Oscar II., celebrated in 1897 the twenty-fifth anniversary of his accession to the throne, he devoted the proceeds of the national collection, which had been made in commemoration of his jubilee, to the erection of public sanatoria for consumptives. In a few years' time three public sanatoria were built; Hålahult, Hessleby, and Österåsens popular sanatoria. Soon other tuberculosis institutions were built all around Sweden, some of them popular, some of a first-rate character for private consumptive patients, like for example Sävsjö Sanatorium. The jubilee sanatoria were meant to act as role models for other coming sanatoria around the country, and the main building of Sävsjö Sanatorium were indeed based on the same design as the ones at Hålahult and Hessleby. Hessleby and Sävsjö sanatoria were amongst the first open-air-sanatoria to be built in Sweden, initiated as they were in 1901 and 1907.

In its time the sanatorium occupied a prominent position in the combat with pulmonary tuberculosis. The sanatorium had valuable preventive and therapeutic impact, and served an educational influence. At a time when philanthropic effort and national action was stated in the establishment of sanatoria, it was desirable that this movement was in accordance with the best architectural principles, and that they met the scientific requirements of the physicians.

The buildings of Hessleby and Sävsjö were, according to general recommendations, situated on dry soil, well away from main roads, in extensive grounds, and surrounded by pine-woods. The main buildings had a south aspect, with the patients' bedrooms facing the gardens. This study embraces the design and function of these gardens, at the time when the sanatoria was operative. The point of departure has been that idealistic conditions of contemporary architecture, care-taking and garden art played a major role in the design and content of these gardens. To gain insight on this, elements in drawings, maps, old photographs, the grounds available today etcetera have been studied and merged in stories on garden history of each of these sanatoria. When it comes to garden design the results point at a strong international influence, with Germany and Great Britain as the most influential countries. Teamed up with contemporary garden art was however, especially in Hessleby, strong elements of baroque, as used in the architecture and layout of the buildings. This is to speak of the structure of the garden. When it comes to vegetation, the gardens took part in the prevailing National Romantic influences, with a major part consisting of domestic plants. Perhaps a contribution to the creation of a desired home like feel. The function of the gardens, it seems, was mainly as sceneries to look at from terraces and balconies, where the patients spent a lot of time doing their open-air-treatment. This was too an element originally developed in Germany, where the first sanatoria came to be.

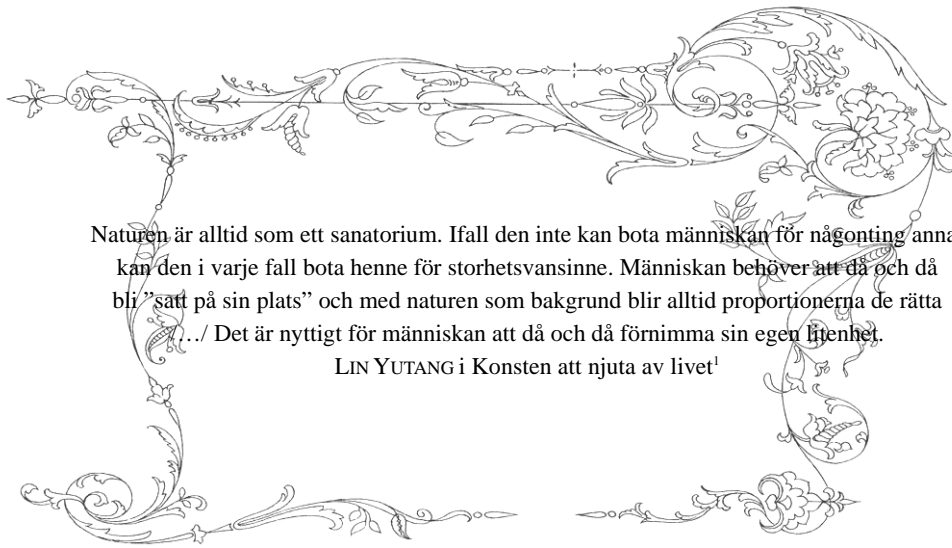
By studying and describing the gardens of Swedish tuberculosis institutions one discovers a unique cultural heritage that has been somewhat neglected up until now. This study hopes to bring this cultural heritage to light and also to make an interesting contribution to the growing and increasingly estimated field of garden history in general.

Title in original language: SANATORIESTRÅK – Trädgårdar vid Hessleby & Sävsjö sanatorier

Language of text: Swedish, with some quotations in English

Number of pages: 76

Keywords: sanatoria, pulmonary tuberculosis, garden history, garden design, hospital architecture, healing gardens

Naturen är alltid som ett sanatorium. Ifall den inte kan bota människan för någonting annat kan den i varje fall bota henne för storhetsvansinne. Människan behöver att då och då bli ”satt på sin plats” och med naturen som bakgrund blir alltid proportionerna de rätta
.../ Det är nyttigt för människan att då och då förnimma sin egen litenhet.

LIN YUTANG i *Konsten att njuta av livet*¹

Stort tack till:

Katarina Saltzman för handledning
Elna Nilsson, Harald Pettersson, N.O Thomas m.fl. i Sävsjö hembygdsförening
Bengt Petterson i Hessleby och Mariannelunds hembygdsförening;
Kennert Gustafsson och Stefan Lagerkvist på Sävsjö kommun;
Jan Åsberg på Eksjö kommun
Lennart Sand, miljöterapeut på Hessleby behandlingshem;
Anders Franzén på Jönköpings läns museum;
Bengt Ljung på Länsstyrelsen i Jönköping;
Lennart Ågren för hjälp med latinska växtnamn
Torbjörn Ågren för skicklig hantering
Stefan Lundin, White Arkitekter, för antologin *'Arkitektur som medicin'*
Jan Engström på Sävsjö bibliotek för trevligt bemötande

¹ Ottosson, 2006, s.112

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1	INLEDNING	9
1.1	Bakgrund	9
1.2	Problemformulering	10
1.3	Frageställningar	11
1.4	Syfte	11
1.5	Metod & Material	12
1.5.1	<i>Hermeneutisk forskning</i>	12
1.5.2	<i>Efter fältstudierna - skapandet av ett antal situationsplaner</i>	13
1.6	Närliggande forskning	13
1.7	Begreppsdefinitioner	14
1.8	Avgränsningar	15
1.9	Disposition	15
2	DEN SVENSKA SANATORIEEPOKEN - EN HISTORISK ÖVERSIKT	16
2.1	Framväxten av ett nytt Sverige	16
2.2	Kampen mot lungtuberkulos	18
2.2.1	<i>Symtom och sjukdomsförlopp</i>	18
2.2.2	<i>Stort intresse för förebyggande åtgärder</i>	19
2.2.3	<i>De första sanatorierna</i>	20
2.2.4	<i>Bygget av sanatorier tog fart i Sverige</i>	21
2.2.5	<i>Jubileumssanatorierna</i>	21
2.2.6	<i>Målet för sanatoriebehandlingen</i>	22
2.3	Sanatoriernas vårdande miljö	23
2.3.1	<i>Svenska sanatoriers arkitekturhistoria</i>	26
2.3.2	<i>Sanatoriernas avvecklande</i>	27
3	TRÄDGÅRDSHISTORIK	28
3.1	Hälsoträdgårdar	28
3.2	Element i sanatorieträdgårdar	28
3.3	Trädgårdsarkitekturens demokratiserande	30
3.4	Trädgårdsstilar under decennierna kring sekelskiftet 1900	31
3.4.1	<i>Blomsterträdgårdar i tysk stil</i>	31
3.4.2	<i>Trädgårdar i redan uppväxt natur</i>	33
3.4.3	<i>Nyformalistiska trädgårdar och nationalromantiska drag</i>	33
3.4.4	<i>Mot funktionalismens trädgårdar</i>	34
4	HESSLEBY SANATORIUM	35
4.1	Kort introduktion	35
4.2	Historik	37

4.2.1	Översikt av Hessleby sanatoriums bygnadsbestånd.....	38
4.3	Trädgård och park.....	40
4.3.1	Gårdsgårdar, promenadvägar och diken.....	40
4.3.2	Agathon Sundius trädgårdsanläggning.....	42
4.3.3	Formträdgården i söder.....	43
4.3.4	Gårdsplanen på norra sidan.....	47
4.3.5	Trädgårdsodlingarna.....	48
4.3.6	De enskilda trädgårdarna vid personalbostäderna.....	51
5	SÄVSJÖ SANATORIUM.....	52
5.1	Kort introduktion.....	52
5.2	Historik.....	55
5.2.1	En kurort under sena 1800-talet.....	55
5.2.2	Anläggningen av sanatoriet.....	58
5.3	Sanatorieträdgården.....	61
5.3.1	Tidiga 1900-talets trädgård influerad av kurortsanläggningen.....	61
5.3.2	Trädgården tar form.....	64
5.3.3	Modernisering av trädgårdsanläggningen år 1933.....	67
6	SAMMANFATTANDE DISKUSSION.....	71
7	KÄLLOR OCH LITTERATUR.....	74

Bilagor

- Bilaga 1. Kulturminnesmärkning Hessleby
- Bilaga 2. Hessleby Riksintressebeskrivning
- Bilaga 3. Bildappendix: Hessleby och Sävsjö 2011.
- Bilaga 4. Växtförteckningar: Hessleby 1901 och Sävsjö 1933

1 INLEDNING

1.1 Bakgrund

Utan trädgårdar äro byggnader och slott endast grovt hantverk.
Och det skall alltid visa sig, att när tidevarv mogna för förfining
och elegans, börja människorna uppföra ståtliga byggnader långt
förrän de anlägga vackra trädgårdar. Sålunda ser det ut som
trädgårdsodling skulle innebära en högre fullkomning.

FRANCIS BACON

Uppsatsen *'Sanatoriestråk – trädgårdar vid Hesseby och Sävsjö sanatorier'* är resultatet av ett examensarbete omfattande 15 hp på Bebyggelseantikvariskt kandidatprogram vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet.

Centralt för det bebyggelseantikvariska programmet är begreppet bebyggelse. Enligt Boverkets definition omfattar begreppet såväl enstaka byggnader som ett av byggnader påverkat landskap, och med det sådana element som parker, platser, planteringar, gator, gränsmarkeringar etc.² Inom det bebyggelseantikvariska kandidatprogrammet har både urbana och agrara bebyggelsemiljöer behandlats. Däremot har designade landskap i form av anlagda parker och trädgårdar berörts i förhållandevis liten grad. Likväl ingår anlagda parker och trädgårdar i kulturmiljövårdens verksamhetsfält. Genom kulturminneslagen kan historiska parker och trädgårdar ges ett lika starkt skydd som byggnader; hela miljöer och även enskilda parker kan förklaras som byggnadsminnen.

Många, inklusive jag själv, ser omgivningarna som en viktig del i helheten. De yttre miljöerna bidrar till förståelsen av bebyggelsemiljön. Temat för Kulturarvsdagen i år (2011) är "Gröna platser". Kulturarvsdagen firas i hela Europa och samordnas i Sverige av Riksantikvarieämbetet i nära samverkan med Sveriges Hembygdsförbund, och de vill i år alltså lyfta på förlåten till de gröna platsernas kulturella sociala och/eller estetiska värden.

Sveriges byggnadshistoria är relativt väl utforskad, men motsvarande dokumentationer och inventeringar av trädgårdar och parker har bara gjorts i liten utsträckning - det som dock har blivit utforskat omfattar främst anläggningar vid slott och herrgårdar.³ Synen på trädgården som konsthistoria har nu vidgats och blivit en berättelse också om människa, politik och sociala system. Trädgårdarna är aldrig isolerade företeelser; deras tillkomst och utveckling är formade av tidsandan och stilepoken. Trädgårdarna kan formas, ordnas, arrangeras till en konstform som uttrycker samtidens syn på naturen och människan. Den anlagda trädgården är ett mångfasetterat studieobjekt, som omfattar både naturvetenskap och kulturvetenskap. Här odlas råvaror till mat och medicin, och växtsortimentet är resultatet av kontakter med omvärlden, vetenskapligt intresse och praktiska experiment. Vi börjar också få upp ögonen också för 1900-talets trädgårdar med alla dess kvaliteter.⁴

Under min tid på det bebyggelseantikvariska kandidatprogrammet har jag eftersträvat att i möjligaste mån skapa en inriktning mot det gröna kulturarvet. Att på något sätt behandla historiska trädgårdar och parker var en självklar inriktning för examensarbetet.

² Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, 2007, s. 11

³ Flinck, 2000, s. 48

⁴ Svalin Gunnarsson, 2008, s. 10f

Sommaren 2009 arbetade jag som amanuens på Kalmar Läns Museum, och gjorde där en kulturhistorisk utredning av Glömminge Prästgård på Öland. Den vackra trädgården, anlagd av den botaniskt intresserade kyrkoherden Carl Areskog (1867-1941), blev vida känd. Prästgårdsträdgårdar i allmänhet bidrog stort till att sprida trädgårdskonsten till landsbygden. Jag själv växte upp på en prästgård på södra Öland, vilket säkerligen influerat mitt intresse för landsbygdens bebyggelse och kanske också mitt val att den här gången inte fortsätta att studera just prästgårdsträdgårdar - gräset var grönare på andra sidan.

Under vintern och våren 2011 praktiserade jag på White Arkitekter i Göteborg. Vårdarkitektur utgör en stor del av deras verksamhet. En av arkitekterna introducerade för mig begreppet *Evidence Based Design*, som baseras på att naturens hälsofrämjande effekter på människan nu är bevisade. Evidensbaserad design kan nu motiveras och har blivit ett viktigt inslag i den pågående vårdbyggnadsboomen. Intresset för miljöpsykologi och miljöernas påverkan på människans hälsa ökar internationellt och har kommit att påverka arkitektur för både interiöra och exteriöra miljöer. Ett uttryck för målet att skapa inte bara funktionella utan också stärkande miljöer finns i landskapsarkitekturens hälsoträdgårdar. Trädgårdens stora betydelse genom århundradena har varit - och är - en viktig del i människans fysiska och mentala hälsa. Trädgårdarna ute i landet utgör en enorm potential för folkhälsan.⁵

Med mitt intresse för landsbygdsbebyggelse i bakhuvudet kom jag att tänka på sanatorier, som ju oftast förlades på landsbygden. Sanatoriebebyggelsen är utformad för en speciell form av behandling – luftkursbehandlingen av lungtuberkulos - och utgör därmed en egen bebyggelsehistorisk kategori. Genom att skriva om sanatorieträdgårdar kunde jag lyfta ett kulturarv där situationen krävde flexibla och innovativa trädgårdar för vården av sjuka människor.

1.2 Problemformulering

Då ämnet svenska sanatorieträdgårdar i princip inte har behandlats är det nödvändigt att börja med en grundläggande undersökning av bebyggelsekategorin. Problemet för föreliggande uppsats blir med andra ord hur en bebyggelsekategori inom historiska trädgårdar ska beskrivas. Med utgångspunkt i att sanatorieträdgårdarna kan definieras som historiska trädgårdar har Florensdokumentet (förklaras nedan) utgjort underlag för både teori och metod för denna undersökning.

ICOMOS internationella kommitté för historiska trädgårdar beslutade vid ett sammanträde i Florens den 21 maj 1982, att utarbeta en deklaration angående bevarandet av historiska trädgårdar, uppkallad efter denna stad. Deklarationen antogs den 15 december 1982 av ICOMOS, som ett tillägg till Venedigdeklarationen, vilken ger riktlinjer för bevarandet av byggnader och miljöer. Florensdokumentet är en viktig utgångspunkt för dagens vård av historiska trädgårdar och parker. Artikel 1-9 i dokumentet definierar vad en historisk trädgård och park är. Definitionerna presenteras i uppsatsen avsnitt för begreppsdefinitioner. Artikel 4 och 5 används i föreliggande studie som utgångspunkt för forskningsarbetet, främst för formuleringen av forskningsfrågor och aspekter att beakta i forskningsprocessen.

Artikel 4:

Den arkitektoniska kompositionen hos en trädgårdsanläggning innefattar:

- Dess yta och topografi
- Dess vegetation; artsammansättning, färgskalor, planteringsavstånd och storlekar
- Dess strukturella element och utsmyckning
- Dess vatten; stilla eller rinnande, speglade himlen

⁵ Svalin Gunnarsson, 2008, s. 10f

Artikel 5:

Som bekräftelse på den intima relationen mellan natur och kultur, och som en plats för njutning, meditation eller vila, blir trädgården också till en idealiserad bild av världen, med en allomfattande innebörd; ett paradisi i ordets etymologiska bemärkelse; ändock tydligt vittnande om en kultur, en stil, en epok - ofta även om en skapande konstnärsvilja.⁶

Inom arkitekturforskningen efterlyses en helhetssyn, som utöver kunskaper om bebyggelsens materiella utformning och kvaliteter också rymmer människans användning och upplevelse av den byggda miljön⁷. En beskrivning av sanatorieträdgårdarna blir därmed en beskrivning av ett naturgivet och kulturbundet skeende i en tidsmässigt avgränsad period, som tar utgångspunkt i de spår som människor i det förflutna lämnat efter sig. En förståelse för sanatorieträdgårdar uppnås genom att de ses i förhållande till sin samtid - deras kulturhistoriska sammanhang – där olika idéer påverkade trädgårdens utformning och funktion. Samtidens avtryck och spår i form av känslor och upplevelser kan målas upp i exempelvis memoarer och skönlitteratur. De synliga spåren kan bland annat avläsas på plats, och också förtydligas med hjälp av äldre fotografier och ritningar.

1.3 Frågeställningar

Föreliggande uppsats är en grön kulturhistorisk undersökning som inom ramen för en kandidatuppsats ska präglas av ett medvetet tillvägagångssätt och avgränsningar i tid och rum. Studien ringas in genom ett antal frågeställningar för forskningsprocessen:

Hur såg sanatorieträdgårdarnas arkitektur ut? Vad var typiskt för dem? Vilka var de bakomliggande tankarna till den arkitektoniska utformningen? Vilken roll spelade estetiken kontra nyttan? Hur samspelade vårdideal och idéer om trädgårdskonst i utformningen och upplevelsen av de yttre sanatoriemiljöerna?

1.4 Syfte

Syftet med föreliggande studie är att med utgångspunkt i det kulturhistoriska sammanhanget beskriva och belysa hur trädgårdarna vid Hessleby och Sävsjö sanatorier utformades, nyttjades och upplevdes under den svenska sanatorieepoken, från sekelskiftet 1900 fram till cirka 1940. Målet för forskningen är att bidra till ökad kunskap om svenska sanatoriemiljöer, dess typiska drag och användningar, samt att genom studien få erfarenhet av vad källmaterialet berättar om sanatoriernas yttre miljöer.

Ett motiv för arbetet som helhet är att bidra till ett ökat intresse för den bebyggelsemässiga helheten hos trädgårdar, parker och byggnader generellt och vid svenska sanatorier för behandling av lungtuberkulos i synnerhet. Målsättningen är att utforma en tydlig sammanställning av sanatoriemiljöernas kulturhistoriska kunskap, där resultatet ska kunna utgöra underlag för igenkännandet av kulturvärden att beakta vid förvaltning, bruk och utveckling. Förhoppningen gäller de specifika exemplen som här presenteras samt för verksamheter vid andra före detta sanatorier. En studie av sanatorieträdgårdar bidrar även till förståelsen av hur en anläggning med hälsa och rekreation som huvudsyfte och idé har utformats vilket i sin tur kan ge verktyg för gestaltning av nya anläggningar i hälsobringande och rekreativt syfte.

⁶ Johansson, 1990, s.12

⁷ Ekholm, 2009, s. 38-44

1.5 Metod & Material

För att få kunskap om sanatorieträdgårdarnas gestaltning och funktion har ett inventeringsprojekt genomförts bestående i en historisk dokumentation av trädgårdarnas historiska utveckling från deras anläggande fram till sanatorieverksamhetens avslutande. Sanatorieträdgårdarna har undersökts ur olika aspekter:

- Lokaliseringen, som påverkades av den samtida tron på landskapets och klimatets påverkan för de sjukas återhämtning
- Anläggningens layout med placeringen och riktningen för bebyggelsen kopplat till omgivningens terapeutiska effekt på de sjuka.
- Den arkitektoniska kompositionen hos trädgårdsanläggningen
- Trädgårdarnas och odlingarnas utformande och betydelse för patienternas hälsa och moraliska uppbyggnad samt för hushållets behov.

Det kulturhistoriska sammanhanget, inklusive tuberkulosens historia i Sverige och rådande trädgårdsideal, är skapat av ett brett spann av litteratur, inom vårdarkitektur, vårdens historia, medicinhistoria, idéhistoria, trädgårdshistoria et cetera. I uppsatsen kommer det historiska sammanhanget att uppta en relativt stor del av presentationen, just för att främja läsarens förståelse för de tankar och ideal som påverkade sanatorieträdgårdarnas utformning och funktioner. En förståelse för det kulturhistoriska sammanhanget utgör tillsammans med formulerade frågeställningar ett teoretiskt ramverk, som också fungerar som metod, glasögon om man så vill, vid den empiriska studien av Hessleby och Sävsjö sanatorier.

Det mest väsentliga källmaterialet i arkiven har visat sig bestå av fotografier. Ritningar över trädgårds- och parkanläggningarna saknas i stort sett och det är därmed en stor förmån att ha forskat om en tid då fotograferingen var någorlunda allmänt spridd. Kartor och andra typer av situationsplaner har dock gett vissa ledtrådar till anläggningen.

Den kunskap om Sävsjö och Hessleby sanatorieträdgårdar som presenteras i uppsatsen är framför allt baserad på en tolkning av material ur arkiv, muntliga och litterära beskrivningar samt trädgårdsanläggningarna idag. Platser inom anläggningen, använda i sanatoriekurens syfte och/eller som del i hushållet, har alltså tolkats och analyserats. Vanliga ord och teman i förekommande beskrivningar, teman för befintliga fotografier och övriga avbildningar och det vanligaste växterna i olika delar av parkerna och trädgårdarna har ställts samman, i ett försök att ge en sammanfattande bild av anläggningarnas grundformer. Bild- och texttolkning som metod har genomgående använts. Viktigt att tänka på är att fotografierna togs av individer med sina personliga perspektiv samtidigt som fotografierna också är delar av en tidsmässig helhet, med en annorlunda idévärld än den nutida, vilket i sig genererar sin egen betydelse.⁸

För att främja förståelsen för hur sanatoriemiljöernas upplevdes har citat från kända, så kallade, sanatorieromaner, flikats in. Sanatorieromaner är alltså en genre i sig, som till stor del framkom tack vare de långa vårdtiderna, som gjorde sanatorierna till informella bildningskällor. Patienter kom i kontakt med litteratur genom sanatoriebiblioteken, och fick tid att läsa och skriva, under sina dagliga liggturen. Många av våra svenska arbetarförfattare började sin skrivarbana på ett sanatorium.

1.5.1 Hermeneutisk forskning

Forskningsarbetet i föreliggande uppsats har präglats av ett hermeneutiskt arbetssätt. I grova drag kan man säga att den hermeneutiska forskaren försöker svara på frågan: "Vad är det som visar sig och vad är innebörden i det?" Tolkningen har baserats på egen förförståelse och en

⁸ Jakobsson, 2004, s.19

revidering av den allt eftersom nytt material har hittats och nya tolkningar gjorts. Nytt material har stegvis ställts och bearbetats i förhållande till tidigare förståelse och blir del i förståelsen vid mötet av ytterligare nytt material, till dess en tillfredsställande förståelse uppnåtts. Inom hermeneutiken beskrivs denna framväxt av förståelsen metaforiskt som en hermeneutisk cirkel, eller spiral. Arbetet karaktäriseras av ett öppet förhållningssätt till källor. Att låta upptäckter ändra fokus och utgångspunkter under forskningsprocessen tillhör det hermeneutiska synsättet. Slutsatserna och reflektionerna har dragits av empiriska fakta formade av egna iakttagelser och källkritiska tolkningar av materialet.

Som vetenskapsteoretiskt synsätt handlar hermeneutiken dels om metoder för förståelse och tolkning, dels om beskrivning av själva förståelsen och dess villkor. Olika framställningssätt, språkbruk och andra grepp kan antingen förmedla och lyfta fram forskningsresultatet, eller hindra läsoplevelse och förståelse. Inom naturvetenskapen kräver god forskning att studien ska kunna upprepas med samma resultat. I den hermeneutiska metoden krävs istället ett transparent framställningssätt med empiri tydligt kopplad till relevanta källor och eventuella teorier och metoder. En förutsättning för hermeneutisk forskning är insamlandet av material. För att kunna dra slutsatser utan att generalisera måste därför forskningen baseras på stora underlag.⁹

1.5.2 Efter fältstudierna - skapandet av ett antal situationsplaner

Kartor och fotografier har efterarbetet av fältinventeringarna använts som underlag för egenhändigt utformade situationsplaner över trädgårdarna. Planritningar utgör en viktig del av analysen i denna uppsats. Strukturer som terrasser, gångar, markbeläggningar, murar, staket, träd, häckar, buskar, rabatter och prydnader har ritats in i möjligaste mån. Ritningarna kompletteras i uppsatsen med en beskrivning av trädgårdens olika delar och prydnader, dess karaktär och vilka material som använts. Växtlistorna är utförda så kompletta som möjligt för både träd, buskar och blommor.

Trädgårdsritningarna är gjorda på fri hand utan uppmätningar. Uppmätningar hade naturligtvis varit ett positivt inslag, men kunde inte utföras inom den givna tidsramen. Trädgårdarna förändrades från år till år, i växtligheten, men också mer eller mindre till dess struktur. De äldre fotografierna producerades vid olika tidpunkter och är i arkiven sällan daterade. De utförda situationsplanerna representerar alltså en generell bild av trädgårdarna och parkernas gestaltning och former under ett ungefärligt tidsintervall. Tillsammans ska situationsplanerna representera en sammanställning och analys av parkens historiska utveckling.

1.6 Närliggande forskning

Anders Åman, presenterar sina arkitekturhistoriska undersökningar om svenska vårdinstitutioners under 1800- och 1900- talen i boken *'Om den offentliga vården'*. Byggnader har varit Åmans utgångspunkt. För föreliggande uppsats användbar vid historiken om hur utvecklingen av den offentliga vården har påverkat sanatoriebyggandet.

Mycket nyttig information om uppstarten av svensk sanatorieverksamhet kunde utvinnas ur Bi Puranen och Lars Anders studie *'Konung Oscar II:s jubileumsfond och tuberkuloskampen'*, publicerad i Nordisk Medicinskhistorisk årsbok år 1994.

Anna Jakobssons licentiatavhandling *'Vatten, vandring, vila, vy & variation – den svenska kurparkens gestaltningsidé, exemplet Ronneby Brunnsspark'* är dels en beskrivning och en

⁹ Ödman (1994)

belysning av kurparken Ronneby Brunnsspark gestaltning gällande den yttre miljön från tidigt 1700-tal fram till idag, dels en mer detaljerad studie av hälsobrunnsanläggningens och kurparkens grundformer (gestaltningssidé) och utformning (gestaltning) under det sena 1800-talet. Inför föreliggande studie har det varit inspirerande att se hur Jakobsson gått tillväga i sitt forskningsarbete.

Catharina Nolin studerar 1800-talets svenska offentliga parker utifrån beslutsprocess, gestaltning och funktion i *'Till stadsbornas nytta och förlustande – den offentliga parken i Sverige under 1800-talet'*. Nolins beskrivning av de offentliga parkernas gestaltning under sent 1800-tal gav en god utgångspunkt för trädgårdshistoriken i denna uppsats.

Närmast syftet för föreliggande studie kommer Deborah McBrides forskningsartikel 'American Sanatoriums: Landscaping for Health, 1885-1945', där McBride – som titeln avslöjar – utreder hur de yttre miljöerna gestaltades vid amerikanska sanatorier. Lokalisering, layout, gångvägsstrukturer och trädgårdsanläggningar tas upp. Vidare menar McBride att landskaplig ainslag som utvecklades inom sanatoriernas verksamhet, så som verandor, motionsrundor och hemtrevlig, tryggt utformade trädgårdar fortfarande används i amerikansk vårdarkitektur.

1.7 Begreppsdefinitioner

För att klargöra för min förståelse av en trädgård respektive park förklaras begreppen nedan, ibland med hjälp av citat.

Historisk trädgård

En historisk trädgårdsanläggning är en arkitektonisk och hortikulturell komposition av allmänt historiskt eller konstnärligt intresse. Som sådan utgör den ett historiskt minnesmärke.

FLORENSDOKUMENTET ARTIKEL 1

Begreppet historisk trädgårdsanläggning är tillämpligt på såväl små trädgårdar som på stora parker, formella såväl som landskapliga.

FLORENSDOKUMENTET ARTIKEL 6

Trädgård

Trädgården som företeelse är svårdefinierad. Den är ett gränsområde, ett mellanrum.

Trädgården är inte helt och hållet natur men heller inte helt kultur.

Odlingen är både ett sätt att tukta naturen och ett sätt att samarbeta med naturen.

Trädgården är både en del av hemmet och en del av landskapet, tillhör både den privata sfären och den offentliga.

Den är både en ekonomisk nödvändighet och en prydnad, både en arbetsplats och en lekplats. Trädgårdsarbetet är både slitgöra och kreativt skapande.¹⁰

Park

I en trädgård förekommer rabatter och blomsterväxter, det vill säga odling. Med park avses vanligen ett större område än vad man lägger in i begreppet trädgård. I uppsatsen används trädgård för att beskriva ytorna närmast bebyggelsen som just innehåller ett stort inslag strukturerad och planerad växtlighet. Med park avses de områden inom sanatorieområdet där växtligheten är mer vildväxande, och där promenadvägar anlagts. Den park som omger sanatorieträdgårdarna men som fortfarande ligger inom anläggningen kallas här naturpark. Med trädgård avses det område som innehåller rabatter, klippa gräsytor och buskar med mera.

Landskap

Ett landskap är ett område sådant som det uppfattas av människor

och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga

10 Flinck, 1997, s. 51f

Med trädgårdslandskap åsyftas i denna uppsats ett område, ett landskap, som till viss del är resultatet av odling och/eller trädgårdsdesign.

Stråk

Synonymer: led, bana, stråkväg, promenadstråk, parti, område, zon, svep; luftdrag, vinddrag.

1.8 Avgränsningar

Föreliggande uppsats fokuseras på större svenska sanatorier för lungsjuka under tidigt 1900-tal fram till att verksamheterna omorganiserades i mitten av seklet. Större sanatorier har prioriterats då chansen är större för betydande trädgårdsanläggningar vid objekten. Som grund urvalet av exempel har Anders Åmans förteckning av 44 större sanatoriebyggnader 1900-1950 använts¹¹. De större kustsanatorierna Apelviken, Barkåkra och Styrso var avsedda för annan tuberkulos än lungtuberkulos och förbigås i såväl Åmans studie som denna.

Valet landade på två sanatorier i Småland: Hessleby sanatorium invigt år 1901 och Sävsjö sanatorium invigt år 1907. Hessleby sanatorium utanför Mariannelund är intressant att undersöka då det är byggt som jubileumssanatorium och därmed menat att stå som förebild för det svenska sanatoriebyggandet. Sävsjö sanatoriums geografiska lokalisering, bara några mil från Hessleby, utgår från samma ritningar som Hessleby byggdes efter, vilket styrde valet av detta studieobjekt.

Undersökningen gör inte anspråk på att omfatta alla aspekter av sanatorievårdens historia. Sanatorieanläggningarna har undersökts främst i avseende på yttre miljöer i trädgårdarna. Strukturer i anläggningen tas fasta på i första hand och växtmaterialet i andra. Inga trädgårdsarkeologiska utgrävningar har förekommit. Den undersökta tidsperioden för trädgårdshistoria tar sitt avstamp under senare delen av 1800-talet, då ideal som påverkade sanatorieträdgårdarnas utformning växte fram.

1.9 Disposition

Det kulturhistoriska sammanhanget för sanatorieträdgårdarnas tillblivelse, utformning och funktion inleder denna uppsats. Först presenteras en relativt omfattande historisk överblick av kampen mot tuberkulos och sanatorieverksamheternas framväxt internationellt och i Sverige. Därefter följer en trädgårdshistorik över rådande stilideal kring sekelskiftet 1900. De båda historikerna ger relevant information för analys och beskrivning av de studerade sanatorieträdgårdarna, vilka kommer därefter. Beskrivningen av sanatorieträdgårdarna presenteras i monografiska kapitel för respektive sanatorium.

Sanatoriemiljöerna levandegörs med upplevelser och berättelser från patienter, läkare och andra där det är möjligt. Förenklingar av äldre språkbruk har genomförts för att underlätta läsningen. Uppsatsen avslutas med en sammanfattande diskussion av forskningens resultat, där också vissa likheter och skillnader mellan de olika anläggningarna diskuteras.

¹¹ Åman, 1976, s. 270

2 DEN SVENSKA SANATORIEEPOKEN - EN HISTORISK ÖVERSIKT

För en bebyggelsehistoriker är det betydelsefullt att tillgodogöra sig en förståelse för den samhälleliga kontext som på olika sätt bidrog till den specifika bebyggelsens framväxt och utveckling. Den samhälleliga kontexten utgör i föreliggande studie en bakgrund inför inventeringen av sanatoriernas yttre miljöer. Utgångspunkten är sanatorieträdgårdarna ger uttryck för bebyggelsekategorins historiska, sociala och arkitektoniska sammanhang och åskådliggör för landskapets betydelser. Detta kapitel innehåller en beskrivning av det svenska samhällets kamp mot folksjukdomen lungtuberkulos och hur denna bland annat tog sig uttryck i etableringen av sanatorier.

2.1 Framväxten av ett nytt Sverige

1800-talets industriella revolution sköt fart på urbanisering, och nya mönster för samhällslivet utvecklades. Landet reformerades successivt på alla plan och vid ingången av 1900 var Sverige på god väg att gå från ett ålderdomligt, fattigt agrarland med stor andel självhushållning till ett modernt industriland med utvecklat jordbruk och allmän marknadshushållning. Teknikutvecklingen och industrin byggde i stor utsträckning på naturvetenskapliga upptäckter. Naturvetenskapligt grundad kunskap sammanställdes till nya förklaringsmodeller som i grunden förändrade synen på livet och tillvaron.¹²

Naturvetenskapliga synsätt dominerade, vilket gjorde att läkaryrket framkom som ny maktfaktor i svenska samhället (därmed minskade kyrkans tidigare insyn och inflytande bland befolkningen). Den moderna medicinen präglades av en framstegstanke om en demokratisk sjukvård där alla medborgare skulle ha möjlighet till ett friskt och hälsosamt liv, eller få hjälp om de blev sjuka. Framstegstanken var en betydande del i visionerna om ett gott samhälle och framväxten av det moderna Sverige krävde nya förhållningssätt som genomsyrade alla områden, även kroppen. Kroppen skulle användas och disciplineras för samhällets skull. Medicinen formades en optimism som grundade sig i tanken att även om människor kunde dö en för tidig död nu, så skulle de inte behöva göra det i framtiden. Värt att tänka på är att det under tidiga 1900-talet fanns empirisk grund för denna optimism: ett stort antal medicinska framgångar avlöste varandra, och botemedel uppfanns för ett flertal tidigare obotliga sjukdomar. Mänsklig utveckling likställdes med förmågan att kontrollera och frigöra sig från naturens begränsningar. Sjukdom och död blev oönskade inslag som påminde om mänsklig svaghet. Blev man sjuk så skulle det åtgärdas med rationella metoder. Det blev nu läkarnas främsta uppgift att uppfostra och upplysa allmänheten; de skulle i princip ställa diagnos på hela samhället och ge riktlinjer för bostadens utformning och standard, relationen mellan arbetet och vila, sexualitet, sinnestämning och hygien. En begynnande institutionalisering blev det främsta medlet att skapa kontroll över folkets hälsa, och genom framväxten av en institutionaliserad sjukvård under sent 1800-tal genomfördes också många förbättringar av individens levnadsvillkor. I många av ovan nämnda livsstilsfrågor blev sanatoriepatienterna läkarnas lärjungar. Målet för den medborgerliga fostran var att individen själv, av egen fri vilja, skulle betrakta sin kropp i enlighet med medicinska föreskrifter. Olika tekniker såsom idrott, hygien, diet kom som effekt.¹³

¹² Josefsson, 2009, s. 16f

¹³ Ljung, 1999, s. 40ff

Den amerikanska sociologen Peter Berger (född 1929) har intresserat sig för det moderna samhället och dess speciella karakteristik. Han ansluter sig till de sociologer som menar att det moderna samhället kännetecknas av en tilltagande rationalisering, byråkratisering, sekularisering och förvetenskapligande. Institutioner definierar Berger som ett komplex av sociala handlingar som reglerar och styr människors beteenden i olika situationer. Lagen, äktenskapet och organiserad sjukvård är exempel. Det som institutionerna föreskriver betraktar Berger som sociala fakta, som inte går att undvika. Upprepade handlingar inom en grupp individer skapar en institutionaliserad aktivitet. De institutioner som uppkommer i denna institutionaliseringsprocess kontrollerar sedan mänskligt handlande genom förbestämda mönster för beteende. Dessa institutioner kommer så småningom att uppfattas som de har en egen yttre existens, som sociala fakta. De blir en objektiv social värld. Institutionerna blir en del av individens medvetande och identitet. Institutionerna förkroppsligas genom att de människor som deltar intar roller. Samhället blir därför ett tvingande faktum som bestämmer över individerna och formar dem. Bryter individen mot samhället och institutionerna återgäldas den med det specifika samhällets kontroll- och tvångsmedel. Varje samhälle bestämmer vilka individer som behövs, och vilka som inte passar in.¹⁴

Sjukdomarna komma inte som en blyxt ifrån klar himmel, utan de utveckla sig ur små, dagligen å nyo begångna fel, och först då dessa hopat sig tillräckligt, bryta de skenbarligen fram, säger redan den gamle Hippokrates. Att lära känna sjukdomarnas orsaker är således det första vi hafva att göra, för att så vidt som möjligt kunna undfly dessa.

RICHARD WAVRINSKY, läkare och hygieniker, i boken *Konsten att leva längre* (1889)

Citatet ovan speglar den samtida debatten om renlighet; under sent 1800-tal hölls individen själv ansvarig för sin ohälsa. Levnadssättet blev centralt och individens inre styrka och karaktär skulle mota ohälsan. Renlighet blev allra viktigast. Och renlighet kopplades till moral. Ett smutsigt yttre speglade ett smutsigt inre, och sjuklighet ansågs därför vara något omoraliskt. Det här var en borgerlig syn på ohälsa, som mötte stark kritik från Sveriges arbetarklass. Arbetarklassen ansåg att sjukdom bör ses som en konsekvens av fattigdom, och den eventuella smutsen som ett resultat av usla levnadsvillkor och inte låg moral. Den låga moralen låg inte hos arbetarklassen, utan i ett inhumant samhällssystem som inte arbetade för lika hygienisk standard.¹⁵

Den brittiska kulturanthropologen Mary Douglas (1921-2007) ansåg att kulturens grundvalar låg i vardagslivets relationer. Mest känd blev hon kanske för sina analyser om smutsens och föroreningarnas roll för struktureringen av människors vardagsliv. Hon drev tesen att många kunskaper kan vinnas om ett samhälle och dess moral genom analyser av deras smuts. Smuts är något relativt. Genom att förstå vad som i ett samhälle betraktas som smutsigt respektive rent kan det klassificeringssystem tydliggöras som Douglas menar ligger till grund för hur det sociala livet i det givna samhället är ordnat. Vidare menar Douglas att det är på basis av olika sådana klassificeringssystem som ett samhälle skiljer sig från ett annat, och som olika subgrupper och individer skiljer sig från varandra inom samhället. Huruvida något är smutsigt eller inte har, enligt Douglas, med moral att göra – vad som betraktas som rätt eller fel. Att säga att något är smutsigt blir därmed en moralisk bedömning. Att städa upp blir att återställa den moraliska ordningen. Det är dock inte alltid som ett samhälle vidtar åtgärder mot sådant som bryter mot den etablerade ordningen. Ofta måste ett avvikande fenomen först upplevas som en kris i de sociala relationerna för att upplevas som hotfullt.¹⁶

¹⁴ Miegel Johansson, 2002, s.135ff

¹⁵ Ljung, 1999, s.40ff

¹⁶ Miegel Johansson, 2002, s. 129ff

2.2 Kampen mot lungtuberkulos

När jag kom hem vid seklets slut var stämningen tryckt. Mänskorna talade bara om tuberkulos.
AUGUST STRINDBERG, Tal till svenska nationen, 1910¹⁷

Det var i januari 1932 jag trädde in i sanatorievärlden vilken i dag sjunkit ned i mänsklighetens glömskegrav. Lungnoten var under 1800-talet och en god bit in i vårt sekel den stora folksjukdomen och den var väl anpassad efter periodens behov. Den var en produkt av fattigdom, svält, trångboddhet men hade god marknad även bland välställda. Den bjöd en död utan smärta. I feber och drömmar tynade lungnotspatienterna bort. Sanatorierna blev stora drömfabriker dit en del av de många utstötta i det nya industrisamhället slussades in. De slapp arbeta. De fick avskildhet, vila, mat. Kring sekelskiftet igångsattes i hela Norden stora nationalinsamlingar för lungnotens skull. Sanatorierna tog hand om styvbarnen i den stora uppsvingstiden. De stod till tjänst med lindring åt sjuka samveten.

OLOF LAGERCRANTZ¹⁸

Tuberkulosen, främst lungtuberkulosen, präglade en gång det svenska samhället, på samma sätt som den idag utgör ett allvarligt problem i många fattiga länder. Under 1700-talet ansågs lungnoten vara en överklassens sjukdom, en sjukdom framkallad av överflöd och vällevnad. Sannolikt smittades överklassbefolkningen på utlandsresor, och då de levde i stort sett avskilda från de mindre bemedlade spreds först inte smittan i någon större utsträckning. När sjukdomen framdeles spred sig till övriga samhällsklasser orsakade rådande sociala missförhållanden, med trångboddhet och låg levnadsstandard, att sjukdomen fick starkt fäste.¹⁹ Tuberkulosen utvecklades till epidemier i Europas stora städer. Under 1800-talet slut och i början av 1900-talet orsakade lungnoten en betydande dödlighet bland den arbetsföra befolkningen. I Sverige dog mellan 8000 och 10 000 personer i åldrarna 14-60 år varje år, parallellt med att många andra insjuknade hade fått nedsatt arbetsförmåga. Den vanligaste formen av sjukdomen – lungtuberkulos/lungnot - var en folksjukdom. Sjukdomen sågs som ett generellt hot, starkare än hur allmänheten idag upplever en rädsla att drabbas av cancer. Som folksjukdom utgjorde smittan en stor åderlåtning på nationens viktigaste tillgång: människorna.²⁰ Överläkare Gustaf Neander beräknade år 1931 att tuberkulosen kostade Sverige vad som kan räknas om till cirka 15 miljarder kronor årligen (1987). Nordisk familjebok, år 1912, beskrev lungtuberkulosen som ”människosläktets ojämförligt mest förödande sjukdom”.

2.2.1 Symtom och sjukdomsförlopp

Tuberkulosen var inte särskilt smittsam – det behövdes en stor dos för att sjukdomen skulle utvecklas. De individer som tidigt drabbades utvecklade ett immunförsvar, och tillfrisknade om de inte utsattes för ytterligare smitta. Kroppen kapslade in bakterien i lungorna och patienten hade obetydlig eller ingen sjukdomskänsla. Det immunologiska skyddet kunde sedan stå sig i årtionden, men kunde likväl vara tidsbegränsat, och det fanns risk att insjukna vid en ganska hög ålder.

Om den ursprungliga smittan var stor eller upprepades kontinuerligt utvecklade sjukdomen ytterligare förändringar i lungorna. Denna sekundära form av lungtuberkulos, den postprimära lungtuberkulosen, tog sig uttryck i ett sönderfall av lungvävnaden. Stora hålrum bildades i lungorna där smittan kunde finna lämpliga miljöer att gömma sig i. De patienter som led av lungnot hade denna sekundära form. Symtomen var smärta och hosta från lungorna, feber och avmagring. Utan botemedel blev sjukdomen ofta en långdragen process, med många återfall.

¹⁷ Strindberg, 1919

¹⁸ Lagercrantz i Min första krets

¹⁹ Neander, 1928, s. 24

²⁰ Werkö, 2008, s. 49

”Tuberkulosen dör aldrig, den sover i sin marmorsakrofag” skrev den kände tuberkulosläkaren Erik Ask-Upmark. Blodkärnen i lungorna kunde angripas, vilket ledde till blodhosta som följd. Upprepad blodhosta kunde leda till att patienten avled i en kombination av förblödning och kvävning. Blodhostan var det första tecknet på vad man, före 1940-talet, kallade den galopperande lungsoten. Det snabba sjukdomsförloppet var då en realitet, och de som utvecklade blodhosta avmagrade och hostade ihjäl sig inom något eller några år.²¹

2.2.2 *Stort intresse för förebyggande åtgärder*

Det fanns inget botemedel för tuberkulos förrän mitten av 1900-talet. Innan sanatoriernas uppkomst behandlades patienterna i sina hemmiljöer. Ofta avskildes de smittade från omgivningen i flera år, och fick hosta sig till döds i dragiga bostäder. Läkekonsten bestod då i blodavtappningar och framkallning av diarré, som ju snarare påverkade sjukdomen i negativ riktning. Under sent 1800-tal trodde man att ett insjuknande orsakades av en kombination av en ärftlig brist på motståndskraft, ett stillasittande liv och ett rött klimat. Som motmedel hade patienterna sedan en tid getts en varierad kost, ett lätt träningsprogram och möjlighet till klimatbyte.

År 1882 upptäckte Robert Koch tuberkelbakterien. Det slogs därmed fast vad många anat – att lungsoten var smittsam. Behandlingen av lungtuberkulos kom in i en andra fas, som kännetecknades av denna större insats av förebyggande åtgärder, främst i form av sanatoriebehandlingen. I och med Kochs upptäckt fick klimatet mindre betydelse för vården. Vila, god diet, en positiv attityd och motion fick företräde. Att vistas ute på landsbygden långt från stadens frestelser ansågs också moraliskt uppbyggande och därmed bra för attityden. De ledande inom läkekonsten, tillsammans med myndigheter, menade att folkhälsan skulle förbättras om de lungsjuka avskildes från samhället i övrigt. Koch var en framgångsrik opinionsbildare som framförallt tryckte på sanatoriernas betydelse. Koch betonade sanatoriernas dubbla innehåll dels för vård av de sjuka, dels för att förhindra smittspridningen i samhället. Bygget av sanatorier tog fart. ²² Tiden mellan 1885 och 1910, beskrivs i USA som ”The Fresh Air Treatment period” ²³. Fritt översatt till svenska blir detta Lufkurseepoken för svenska sanatorier, som varade från 1900 fram till 1910-talet. Efter 1910 ledde nya diagnosteringsmetoder med röntgen och salivanalyser och Listers desinficeringsmetoder till att tuberkulosen blev lättare att både upptäcka och kontrollera. På sanatorier utvecklades därmed en strängare hygienregim som blev början till de moderna sjukhusen.²⁴

Föreningar startades för tuberkulosens bekämpande; år 1891 i Frankrike, 1892 i USA, i Tyskland år 1895 och i England år 1898. I Sverige dröjde det till år 1904. Svenska Nationalföreningen mot tuberkulos (idag kvar som Hjärt- och lungfonden) såg som sin uppgift att ”att med till buds stående medel verka för bekämpandet av tuberkulosen som folksjukdom i vårt land”. Nationalföreningen ägnade sig åt skrifter, kurser och föreläsningar, samlade ett bibliotek, stödde forskning samt gav kostnadsfritt råd vid kommuners, arbetsgivares eller andra enskilda personers uppförande av vårdanstalter för tuberkelsjuka. Nästan alla som levde kring förra sekelskiftet hade nära och kära som drabbats och många involverades i ideellt arbete för saken; filantropiska stiftelser startade upp, frimärken och majblommor såldes et cetera. ²⁵

Under slutet av 1800-talet minskade dödligheten och sjukligheten i tuberkulos, långt före det att samhällsåtgärder och terapier började ge effekt. Sjukdomsförloppet blev mindre akut och en allt mindre andel insjuknade i ung ålder. Tillbakagången i statistiken kan förklaras dels genom

21 Werkö, 2008, s. 52ff

22Andér/Puranen, 1994, s. 10

23 McBride, 1998, s.25

24 Werkö, 2008, s. 52ff

25 Buhre, 1929, s. 23

förbättrad kost och levnadsvillkor, dels genom att många av de unga – de i riskgruppen – emigrerade till Amerika under denna period. De immunologiska förklaringarna kom i skymundan framför allt på grund av de iögonfallande välfärdsökningarna. Samtida analyser lyfte i de flesta fall medicinens framsteg som tillbakagångens främsta förklaring. Stora framsteg hade till synens gjorts inom tuberkuloskampen bland annat med bygget av sanatorier, vilket gjorde att samhället satsade vidare. För läkare och myndigheter sågs institutionerna som en social och vetenskaplig framgång. Men för många patienter betydde en sanatorievistelse förövandet av deras personliga friheter, och att vara del i det sociala stigmat som det innebar att avskiljas från det övriga samhället. Det stod helt klart att sjukdomen var vanligare hos de fattiga och trångbodda, men istället för ett genomgripande socialt reformarbete för att förbättra de utsattas arbets- och livsvillkor ansågs kunskap och utbildning vara centrala lösningar. Detta tankesätt låg i tiden; individen bar själv ansvaret.²⁶

2.2.3 *De första sanatorierna*

Föregångare till sanatoriebehandlingen fanns som nämnt redan innan upptäckten av tuberkelbakterien. De vanliga sjukhusen tog inte emot tuberkulösa eftersom dessa patienter var bortom räddning och inte hörde hemma inom vården. Den engelske läkaren George Bodington blev först med att förbättra de lungsjukas villkor. Han insåg att människor på landsbygden var mer lungfriska än stadsborna. På 1830-talet öppnade Bodington därför ett sjukhem för tuberkulösa med "open air treatment"; en behandling som inkluderade motion med promenader eller ridning, en riklig kost och två glas vin om dagen.

I den svenska och europeiska traditionen var det den tyske Herman Brehmer som var den egentliga sanatoriebehandlingsens upphovsman. Enligt den amerikanska traditionen var det läkaren Edward Livingstone Trudeau som när han själv insjuknade i lungtuberkulos år 1873 fann fram till naturens läkande kraft vid Saranac Lake.

I Tyskland tog läkaren Hermann Brehmer intryck av Bodingtons goda behandlingsresultat och grundade år 1858 ett privatsanatorium i Görbersdorf i Sileria, beläget i en skogrik bergstrakt med ett ansett hälsosamt klimat. Hermann Brehmer ansåg att lungnoten berodde på medfödda konstitutionella orsaker; ett svagt hjärta i förhållande till lungornas storlek, som gjorde att lungorna inte fick tillräcklig blodtillförsel. Behandlingsmetoden utgick därmed från hypotesen att en patient som vistades på hög höjd skulle få stärkt hjärta i det minskade lufttrycket och att lungorna skulle rensas. På Görbersdorf erbjöds rik föda med mängder av mjölk, rått kött och vin jämte massage, lätt motion och "forest douche" – en iskall dusch där vattnet föll på patienten från fem meters höjd.

År 1885 redovisade Brehmer 12000 behandlade fall och visade därmed ganska påtagligt att lungnoten gick att påverka. Behandlingsformen på sanatoriet i Görbersdorf blev snabbt mycket populär och ett flertal liknande vårdinrättningar byggdes i Europa och Nordamerika i såväl privat som offentlig regi.

Doktor Peter Dettweiler, som varit patient hos Brehmer, utvecklade behandlingsmetoden då han öppnade sanatorium utanför Frankfurt år 1876. Behandlingen liknade Brehmers, men innehöll långa perioder av vila, där patienterna fick ligga på stora balkonger och ligghallar flera timmar varje dag. Då Dettweiler hade varit patient hos Brehmer hade han känt sig för svag för att klara av de dagliga motionsrundorna. Nu förordade Dettweiler istället utomhusvila.

I Schweiz byggdes sanatorier som snarare liknade hotell: Davos, St Moritz, Arosa och Leyzin. Från andra delar av Europa reste man till dessa modellsanatorier i Tyskland och Schweiz för att hämta idéer. En utpräglad estetisk läggning gjorde, att Brehmer ägnade mycket uppmärksamhet

²⁶Andér/Puranen, 1994, s. 13

åt den konstnärliga utsmyckningen av anstalten, till och med till den grad att praktiska synpunkter ibland fick stå tillbaka för skönhetskravet.²⁷

Så småningom blev intagandet av frisk luft den viktigaste delen av sanatoriebehandlingen överlag. I slutet av 1800-talet hade sanatorier internationellt utvecklat vårdprogram som innehöll en likartad balans mellan vila och rörelse. I Sverige kom man också att blanda samman de olika terapierna. Gemensamt för förhållningssätten vara att patienterna skulle komma under vård så tidigt som möjligt medan de ansåg möjliga att kurera.²⁸

2.2.4 Bygget av sanatorier tog fart i Sverige

Under 1800-talets andra hälft blev det modernt att grunda olika former av institutioner; fängelser, asyler, och olika typer av sjukhus. Filantropin blommande och tilltron till den medicinska vetenskapen var stor. Att bygga sanatorier gav status - det var en fashionabel form av filantropi. Även de kommande jubileumssanatorierna bör ses i detta ljus.²⁹

Rapporter om tuberkuloskampen ute i Europa undgick inte den svenska dagspressen. Speciellt det norska förslaget blev föremål för jämförelser. År 1897 öppnades där det första folksanatoriet Reknaes utanför Molde. Reknaes beskrevs som ett sanatorium uppbyggt efter tyskt mönster vad gällde såväl lokaler som vårdprogram med riklig kost, vila och frisk luft.³⁰

Den äldsta anstalten för tuberkulosvård i Sverige var det lilla hemmet Haralds minne, utanför Alingsås, grundat år 1887. Haralds Minne var avsett för obemedlade kvinnor och tillkom genom en privat donation. Mörsils privata sanatorium i Jämtland var det första egentliga sanatoriet i Sverige, invigt år 1891. Utöver dessa sparsamma bidrag förekom viss vård i Sävsjö med så kallad sommarsanatorievård, där de sjuka inkvarterades i bygden. Det dröjde nära tio år innan de första jubileumssanatorierna invigdes.

2.2.5 Jubileumssanatorierna

Oscar II anslag hela den summa - 2 200 000 kronor - han fått av svenska folket med anledning av hans 25-årsjubileum som regent, för upprättande att sanatorier för obemedlade lungotspatienter, folksanatorier. Genom anslag från riksdagen ökades beloppet, och tre så kallade jubileumssanatorier byggdes: år 1900 Hålahult, år 1901 Österåsen och samma år Hesseleby. Nästkommande jubileumssanatorium byggdes i Spenshult i Halland 12 år senare.

De tre första sanatorierna tillhandahöll 300 vårdplatser. Det visade sig snart vara otillräckligt. Ansökningarna strömmade in och väntetiderna blev orimligt långa. Jubileumssanatorierna väckte intresset och rösterna hos de lungsjuka själva, vilket påskyndade utvecklingen av sanatorier i Sverige.³¹ Arkitekturen hos Hålahult och Hesseleby sanatorier blev mönsterbildande medan Österåsen inte fick några efterföljare (se mer om arkitekturen i kapitel 2.3.1 Svenska sanatoriernas arkitekturhistoria).³²

Jubileumssanatorierna var ett ingripande som sannolikt hade påverkats av läkarkårens stora intresse i tuberkulosfrågan. För Svenska Läkaresällskapets seminarium i ämnet år 1896 tillkännagavs bland annat att "Vid lungtuberkulosens behandling hava de gynnsammaste resultaten vunnits genom den dietisk-hygieniska metoden i särskilda anstalter,

²⁷ Neander, 1928, s. 70

²⁸ Andér/Puranen, 1994, s. 15

²⁹ Andér/Puranen, 1994, s. 15

³⁰ Andér/Puranen 1994, s. 39

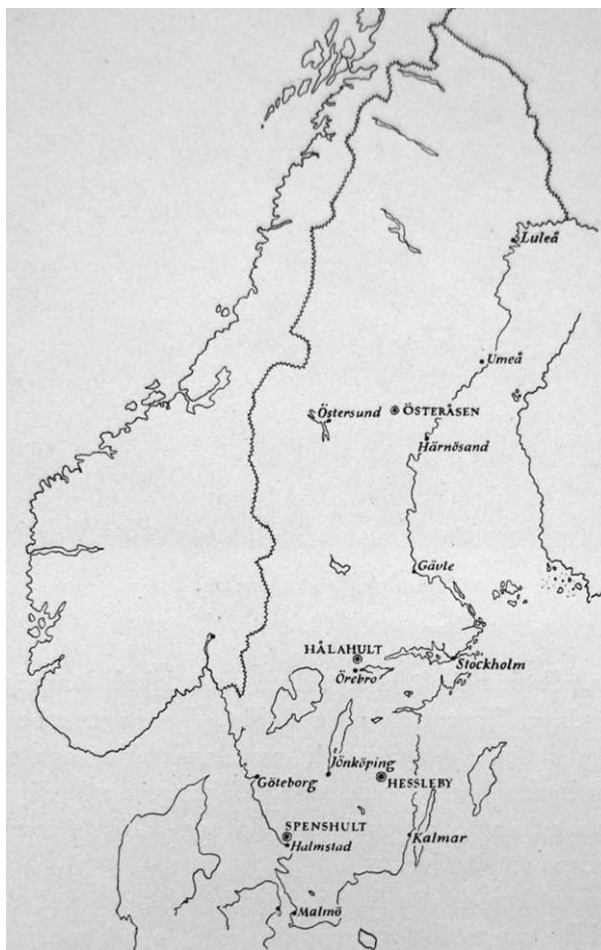
³¹ Neander, 1928, s. 54

³² Åman, 1976 s. 258

lungstotssanatorier". Som en följd uppmanandes till offentliga åtgärder för "a) lungstotssanatorierna upprättade för mindre bemedlade personer, som ännu hade utsikt att förbättras b) beredande av vård på särskilda anstalter för lungsiktiga i mera framskridna stadier av sjukdomen."³³

De blivande anstalterna äro avsedd att vara s.k. slutna sanatorier för obemedlade lungstotspatienter (folksanatorier) i det stadium av sjukdomen, att patienterna kunna anses botliga eller åtminstone i sådan grad förbätterliga, att de genom en sanatoriekur kunna åter bli arbetsdugliga.³⁴

Jubileumssanatorierna inriktades mot de lindrigt drabbade i vad som kallades stadiet A. Snart byggdes snabbt flera sanatorier under offentlig förvaltning, först i de stora städerna Stockholm, Göteborg och Malmö (1902-1903), det första företagsdrivna sanatoriet var det vid Sandvikens Järnverk AB (1905) och det första läns-sanatoriet blev Furs sanatorium i Blekinge. Överläkare Gustaf Neander räknade år 1829 samman landets vårdinrättningar för tuberkulos till 111 anstalter med totalt 8608 vårdplatser. Fler sanatorier byggdes efter det och över 10 000 sängplatser fanns på svenska sanatorier i slutet av 1930-talet. De drevs av ideella stiftelser, företag, landsting eller kommuner.³⁵ Det förekom även ett flertal bygdesanatorier - så kallade B-sanatorier - för de svårt sjuka. B-sanatorierna var vårdinrättningar av betydligt lägre kvalitet, där de sjuka i stort sett bereddes en säng att dö i. Ben- och ledtuberkulos behandlades i kustsanatorier, och skildes åt från vården av lungsotsdrabbade.³⁶

2.2.6 Målet för sanatoriebehandlingen

Läkarna ansåg att sanatorierna skulle uppfylla flera önskemål: sjukvård, isolering, uppfostran och undervisning av patienterna. Isoleringen behövde inte vara särskilt sträng, eftersom lungsoten inte var akut smittsam. Undervisningen bestod bland annat i att patienterna skulle lära sig handskas med sina upphostningar och därmed reducera smittorisken.

Han lär sig så småningom bättre än förr förstå betydelsen av renlighet och frisk luft. Den oersonliga skräck för ren luft, "drag" som är ett kännetecken för så många av våra medborgare, förbyts i kärlek till den rena, damm- och doftfria luften. Sinnet för snygghet i bostaden upplivas. Den sjuke blir efter hemkomsten en apostel för många goda hälsoregler och kan sålunda verka uppfostrande på sin omgivning. Han deltar sålunda indirekt i det förebyggande tuberkulosarbetet genom att söka skapa en sådan miljö i hemmen, att tuberkulosen där icke finner någon trevnad.³⁷

/.../Därigenom att en mängd personer, som praktiskt fått inhämta kännedom om medlen att skydda sig och andra mot smitta samt att höja motståndskraften mot sjukdomen, utgå från tuberkulossjukhusen till allmänna livet,

³³ Buhre, 1929, s. 4

³⁴ Neander, 1928, s.53

³⁵ Werkö, 2008, s. 63

³⁶ Neander, 1928, s.53

³⁷ Neander, 1928, s 76

särskilt till de bredare lagren av befolkningen, och där genom exemplets makt m.m. sprida sin kunskap, torde man ha rätt att hoppas, att smitta mången gång skalla kunna förebyggas och många människor räddas undan sjukdomen.³⁸

ÖVERLÄKARE GUSTAV NEANDER

Huvudsyftet med sanatorierna var dock att "understödja och stegra människokroppens strävan att övervinna sjukdomen". De medel som stod till buds var vila, lämplig föda, ren luft, solljus och härdning genom liggkurer och kalla avrivningar – sammantaget en behandlingsmetod som kallades den hygienisk-dietiska. Liggkurerna bestod av timtals vistelse i liggstolar utomhus, endast avbrutna av födointag. Dessutom fanns i dagordningen bestämda tider för promenader.³⁹

Förmånerna av denna behandling synas enligt erfarenheten bäst tillgodogöras genom ett strängt regelbundet levnadssätt, där varje timme om dagen har sin särskilda uppgift. Det är detta sanatoriet bjuder genom sin regim⁴⁰

Dagsprogram tidigt 1900-tal, Hessleby Sanatoriums arkiv >

PROGRAM	
NYÅRSÅFTON:	
Kl. 3.-3.45	Tysta turen.
4.15	Nyårsbön.
4.45	Kaffe.
5.-7.	Musik, gøtter m.m.
7.	Aftonmåltid.
7.30	Promenad.
8.30	Till sängs.
9.	Slækt och tyst.
NYÅRS DAGEN:	
Kl. 11.30	Kaffe.
12.-1.30	Liggkur.
3.-4.	Tysta turen.
4.30	Kaffe.
5.-7.	Musik, gøtter m.m.
7.	Aftonmåltid.
7.30	Promenad.
8.30	Till sängs.
9.	Slækt och tyst.

2.3 Sanatoriernas vårdande miljö

Det var en gång ett slott... Nej, varför det? Slottet är lika verkligt idag som då. Det ligger i en dal som kallas för samhällets botten, ty den måste ju något namn ha. Slottet är uppfört i fyra våningar vitrappat tegel som lyser så grant i solen att alla som kommer den stora landsvägen förbi måste stanna och utropa: Nej, men titta! Där ligger ett slott. Där skulle jag vilja leva och dö. En del får också sin vilja fram, de kommer dit, lever en tid och dör.

ÅKE WASSING, Slottet i dalen, 1960

Kochs upptäckt år 1882 omvandlade inte sjukvårdregimerna på en dag. Då desinficering bara kunde förhindra tillväxten av bakterier utanför den mänskliga kroppen, men inte inom människan, så fortsatte solsken och vyer vara viktiga inslag i sanatoriebyggandet. Ljusterapin ansågs ha stort värde. En del läkare antog att solljuset hade direkt påverkan på sjukdomen, andra såg en stimulerande effekt på patientens allmäntillstånd medan några såg att ljuset s inverkan till största del var av suggestiv art; uppmuntrande och upplivande. Hur som helst hade ljusbehandlingen en stor plats på sanatorierna.⁴¹

Mellan läkarna rådde i början av 1900-talet meningsskiljaktigheter kring hur sanatoriekuren bäst skulle utformas, och då läkarna hade stort inflytande över sanatoriernas fysiska utformning kom sanatorier att gestaltas på lite olika sätt. Trots oenigheterna fanns det vissa inslag som ansågs absolut nödvändiga för att ett sanatorium skulle ha förutsättning att fungera, och andra som ansågs mer fördelaktiga än absolut nödvändiga. En kombination av dessa inslag skulle kunna se ut enligt följande: Byggnaderna skulle resas på torr mark, lång från större vägar, på ett generöst tilltaget landskapsavsnitt och gärna omges av tallskogar. Huvudbyggnaden skulle vetta mot syd, gärna med en stor terrass längs med sydfasaden. Patienternas rum skulle vetta mot

³⁸ Tuberkulossjukhus, deras planläggning och uppförande..., 1906, s.4

³⁹ Werkö, 2008, s 65f

⁴⁰ Neander, 1928, s. 76

⁴¹ Neander, 1928, s.91

söder, med så stora fönster som möjligt. Värmen skulle åstadkommas med öppna eldstäder, för att ge en nog så viktig känsla av hemtrevnad. Patientrummen rekommenderades vara enskilda, så att patienterna kunde få ett privatliv och känna sig mer hemmastadda. Huvudentrén rekommenderades ligga på norra sidan av huvudbyggnaden.⁴²

Den amerikanske läkaren Thomas Carrington utarbetade år 1911 en studie med syfte att ge riktlinjer för byggandet av sanatorier för tuberkulosvård och att utgöra underlagsmaterial i den noggranna planering som krävdes för att största möjliga antalet patienter skulle få effektiv vård för lägsta möjligt kostnad. Carringtons verk blev samtidens viktigaste guide för utformandet av sanatorier. Carrington poängterade framförallt vikten av direkt solljus och vackra vyer. En vacker vy ordinerades för att hålla patienten på gott humör - ett viktigt element i sanatoriekuren. Förutom att uppföra sanatorier med hänsyn till solljus och vyer rekommenderade Carrington att institutionen med fördel kunde förläggas vid tallskogar. Doften associerades sedan länge med ren luft och hälsa.

Pine grove localities have the reputation of being very healthy. There is usually complete freedom from malarial and pulmonary diseases /.../ The atmosphere, impregnated as it is with the peculiar volatile principle of the trees, has a soothing effect on inflamed throats and irritable lungs”

AMERIKANSKE LÄKAREN JOSEPH HOWE ÅR 1875⁴³

Att lungtuberkulos bättrades i omgivande barrskogar bevisades aldrig, men kom att påverka lokaliseringen av många svenska sanatorier under den period då luftkursmetoden var den enda vård som stod till buds. Tallskogar indikerade i och för sig en sandrik jord, och därmed ett mindre fuktigt klimat – som ansågs skadligt för hälsan. Vädermässiga förhållanden såsom höjd, luftfuktighet, antalet stormiga dagar och temperaturväxlingar var viktiga att ta i beaktande. Starka vindar och områden som frostar igen skulle undvikas och sydsluttningar var att föredra.

Så kom svenska vårdavdelningar att vändas mot ljuset i söder och fönstren i sovrummen hölls nästan oavbrutet öppna. Patientlängorna byggdes vid bergsryggar för att utnyttja sikten mot berg och bäckar i fjärran. De karaktäristiska liggverandorna förlades på huvudbyggnadens sydfasad och infartsvägen och administrationsbyggnaderna förlades så att de inte skulle skymma för utsikten, ofta mot norr.

Carrington rekommenderade landskapavsnitt på mellan 20 och 200 hektar. Mest värdefullt var det om marken hade skogsavsnitt, fruktträdgårdar och goda jordmåner för kultivering. Att institutionalisera tuberkulospatienter under en längre tid innebar enligt Carrington allt större svårigheter, och gröna omgivningar kunde underlätta:

The problem of holding tuberculous patients at sanatoria grows more serious each year, and as the institutional care of certain classes of cases seems to be an absolute necessity in order to control the disease, every effort should be made to place patients upon sites that have natural attractions which will help to amuse and make them contented. The open country, where a sanatorium for incipient cases is generally placed, usually offers a choice of sites some of which may have great natural beauty. In making a decision from several pieces of property offered, this should be considered as a valuable asset. A sloping, rolling or hilly piece of land is more desirable than a level one. Mountains, hills, meadows and trees add to the beauty of the view, and a forest, lake or stream gives opportunities for amusement. A great deal can be done by artificially improving the grounds where there is a lack of natural beauty, and in the selection of a site in a bare or flat country this should be planned for.⁴⁴

Vi var ute. Tydligt befann vi oss på baksidan av det väldiga huset. Natten var underligt stilla, och det susade endast sakta i de väldiga trädkronorna ovanför våra huvuden. Vi drog på skorna och följde en liten slingrande väg, var stigning vållade oss båda en fruktansvärd andnöd. Luften var bedövande stark för den som kom direkt

⁴² Wheeler, 1907, s.295

⁴³ McBride, 1998, s.32

⁴⁴ Carrington, 1911, s.19

från ett sjukhusrums instängda och artificiellt renande atmosfär, och jag blev yr av glädje över att åter känna buskar och träd omkring mig. Girigt insöp jag den friska kvällsluften.

SVEN STOLPE i Dödens väntrum

Sanatorierna förlades på landsbygden och hade i likhet med flera andra svenska sjukhus tillhörande parkmiljö och ibland egna odlingar. Sanatorierna fungerade som egna samhällen och omkring vårdbyggnaden uppfördes mindre ekonomibygnader för skola, tandläkare, brandkår, smedja, tvätter, bageri, rökeri, tjänstebostäder, potatis- och grönsaksodlingar och egna slaktdjur. För patienternas sysselsättning förekom snickeri, bokbinderi, ljusstöpning, sömnad och vävnad, skomakeri, bibliotek, krocketplan, minigolfbana, bio, konserter och föredrag. Det var ovanligt med begravningsplatser inom området - man ville inte påminna de ännu levande om döden, och om begravningsplatser fanns så låg de väl dolda för patienternas vyer. Många administrationsbyggnader vid sanatorierna hade tidigare konstruerats lika dem vid allmänna sjukhus, men då flertalet av personalen ofta var lungsjuka själva, ansåg Carrington att samtliga sanatoriebyggnader, administrationsbyggnader inkluderat, borde ha möjlighet till individuella öppna liggverandor. Av den anledningen skulle alla byggnader också ha så stora fönsteröppningar som möjligt, gärna med fönster från golv till tak om möjligt.⁴⁵

Ett lungssotssanatorium bildar en liten värld för sig, avskild från den stora världens buller. Dagarna gå till synes dödande enformiga, den ena lik en andra, men patienterna själva finna ofta, att just den regelbundna dagordningen, där varje timme har sin bestämda uppgift, gör, att tiden gå förvånande fort och utan tryckande enformighet. Det vilar en stämning av stillhet och ro över det hela. För den nykomne patienten, som haft mycket att bestyra före avresan till sanatoriet och som oroats för skilsmässan från de sina, är det just denna stämning av stillhet och lugn vid sanatoriet, som från början griper honom starkast. I lyckligaste fall glider han snart själv in i denna stämning och känner en sällsam ro; han njuter en verklig vilokur till både kropp och själ. Men för många blir sanatoriet en källa för ökat lidande. Tanken på de hemmavarande och deras uppehåll oroar, ovissheten om sjukdomen utgång och möjligheterna till försörjning efter hemkomsten gnager och pågar. För många energiska, verksamma människor är sysslolösheten en plåga, som ökas dag för dag.

/.../

Man får icke – såsom stundom skett – klandra att vid sanatorierna inrättas stora, ljusa samlings-salar, där konserter och föredrag i olika ämnen få bilda avbrott i vardagslivet – även om detta drager en del kostnader. Den långa sanatoriekuren kan vara påfrestande nog för sinnet och vad som kan göras för att lätta denna börda, är icke lyx utan ren sjukvård⁴⁶

Vid sjukhuset böra, om möjligt, finnas anstalter, ägnade att bereda patienterna tillfälle till förströelse, sysselsättning och, under kontroll af läkaren även till motion och lättare arbete, såsom läsning av böcker och tidningar, promenader, metning, lätt trädgårdsarbete samt eventuellt slöjd och handarbete. Till någon del böra även dessutom de kraftigare bland patienterna kunna hjälpa till med dukning, servering, bäddning, ärendens uträttande och dylika, däremot aldrig med sopning, damning, matlagning eller ansträngande arbete. Erfarenheten visar, att personer, som äro vana vid dagligt arbete i hemmen, bliva neurasteniska och nedstämda, ifall de äro alldeles utan sysselsättning.⁴⁷

En slags härdning bestod i att vänja patienterna vid kroppsrörelse och arbete. En kort tid efter inskrivningen föreskrevs korta promenader, som så småningom ökade i längd och i terrängsvårighet. Vid Hessleby sanatorium, till exempel, ordinerades tre promenader om totalt två timmar och en kvart dagligen.

It is now generally conceded that incipient patients improve faster when they are supplied with work under careful supervision, and at many sanatoria, if directed by an efficient medical superintendent, they will be able to do a considerable part of the farm work with real benefit to themselves and a reduction in the cost of their maintenance.⁴⁸

⁴⁵ Carrington, 1911, s. 15

⁴⁶ Neander, 1928, s. 93

⁴⁷ Tuberkulossjukhus, deras planläggning och uppförande..., 1906, s. 13

⁴⁸ Carrington, 1911, s. 18

2.3.1 Svenska sanatoriers arkitekturhistoria

Till skillnad från allmänna sjukhus, som vanligtvis byggdes i nord-sydlig riktning för maximal luftgenomströmning och indirekt solljus, så byggdes sanatorier med fasader som vette mot syd-sydost för att maximera infallande solljus. Genom att ge detaljerade riktlinjer för att alla aspekter i sanatoriekuren, inklusive vilka vyer en patient borde ha, vilken riktning de borde vara vända åt och vilka träd som skulle planteras för deras blickfång skull så blev läkarna involverade i arkitektur och landskapsanläggning.⁴⁹

Många svenska läkare reste under 1890-talets runt i Europa för att studera tuberkulos och tuberkulosvård. Läkarauktoriteten Linroth reste till tyska sanatorier, som var förebilder och utopier, år 1897 och återvände med arbetsplaner för de svenska arkitekterna. Han föreslog tegelbyggnader, främst rum med fyra sängar per sal, några färre två- till trebäddsrum och ett fåtal enbäddsrum, gemensam matsal och två dagrum. Han gav detaljerade instruktioner för ligghallarnas utformning. Ligghallen ansågs då och under decennier framåt vara den viktigaste terapeutiska resursen. Överläkarebostaden skulle ha fri sikt över vad som rörde sig inom området. För självhushållningen förordades efter tyska mönster stall, svinhus, höns hus och reserverad plats för framtida ladugård.⁵⁰

Medicinalstyrelsen omhändertog de offentliga vårdbyggnadernas utformning, organisation och byggande och hade sedan 1877 egna arkitekter. Axel Kumlien var en av Medicinalstyrelsen mest kända arkitekter. Under sin tid som hovintendent 1877-1909 spelade Kumlien en betydande roll för svenska sanatoriets planlösningar och arkitektur. Genom granskningskravet kontrollerade Kumlien runt sekelskiftet stort sett hela svenska lasarets- och sjukhusbyggnaderna.⁵¹

Axel Kumlien ritade Hålahults jubileumssanatorium som kom att stå förebild även för Hessleby sanatorium. Fredrik Lilljekvist ritade Österåsens anläggning. Det var stora skillnader mellan Kumliens och Liljekvists anläggningar: Hålahult var en stenbyggnad där vårdavdelningar stod ställda i vinkel mot gårdsplanen. Ligghallarna lades i markplanet nedanför vårdavdelningar, med en trappförbindelse till dem. Arkitekturen gav associationer till dåtidens sjukhus. Österåsen byggdes enligt paviljongssystemet med mittparti och förbindelsegångar i sten till vårdavdelningar i trä. Ligghallarna förlades i sydsluttning avskilt från byggnaden. Det arkitektoniska intrycket förde tankarna till ett kurhotell. Förenande är dock det karaktäristiska inslaget för sanatorier: huvudfasaderna saknar entréer, vilket betydde att patienterna på ligghallarna inte stördes av buller från hästskjutsar eller störande bilavgaser. Estetiken hos båda sanatorier anknyter till svensk stormaktstid med pilasterordning, festonger, frontoner och takformer lik 1600-talets. Sekelskiftets tessinrenässans hörde annars inte hemma i vårdarkitekturen, men ansågs passa för jubileumssanatorierna.⁵²

Omfattande insatser gjordes för att begränsa kostnaderna för tuberkulosvården. Kung Oscar uttalade sig om detta i ett tal till jubileumskommittén:

Vid samtliga kostnadsförslags upprättande bör all den sparsamhet sorgfälligt iakttagas, som med ernående av full ändamålsenlighet i överensstämmelse med den moderna sanatoriebehandlingen fordringar låter sig förena. Inga onödiga omkostnader må därför offras på blott yttre prydlighet och ännu mindre på lyx, på det att dessa vårt lands första lungotsanatorier må komma så många lidande som möjligt till godo och bli verkliga mönsteranstalter ej blott i ändamålsenlighet, utan, om möjligt, även i relativ prisbillighet, så att de må mana till anläggning av flera likartade anstalter på större kommuners, sjukhussälls eller enskilda föreningars bekostnad.⁵³

⁴⁹ McBride, 1998, s. 31

⁵⁰ Andér/Puranen, 1994, s.68

⁵¹ Josefsson, 2009, s. 16f

⁵² Åman, 1976 s. 258

⁵³ Neander, 1928, s.53

Principen om sparsamhet blev en ledande tanke vid uppförande av alla offentliga vårdanstalter för tuberkulösa. De höga kostnaderna för sanatorievården debatterades ofta. Neander höll med om att det var svårt att i siffror visa på hur många som blivit läkta eller varaktigt förbättrade genom sanatorievård. Försök gjordes dock bland annat vid Hesseby sanatorium år 1926: Överläkaren på Hesseby skrev ”nu vet vi efter 25 års erfarenhet, att c:a 80 % av de behandlade utskrivas förbättrade, att ett ganska stort antal utskrivas symptomfria, samt /.../ att ett förvånansvärt stort antal lever och är i fullt arbete.”⁵⁴

Meningen var att jubileumssanatorierna skulle stå som förebilder för kommande svenska sanatorier. De flesta landsting valde dock att bygga efter egna ritningar. Många sanatorier uppfördes dock med vissa gemensamma drag; läget var en södersluttning med höga tallar som gav skydd för vinden, byggnadsformen fick ett betonat mittparti och utskjutande flyglar, slätputsade och inte speciellt anmärkningsvärda fasader, småspröjsade fönster och brutna tak. Höjden översteg sällan tre våningar. Stilen var inte olik det militära kasernbyggandet från samma tid, som också anknöt till svensk stormaktstid. Det mest karakteristiska var ligghallarna och deras längd som tillsammans med byggnadernas ofta översteg hundra meter. Planerna hade en symmetri som kom av att kvinnor och män enligt rutinen hölls skilda åt. På vissa håll var rutinen särskilt strängt tillämpad då en del sanatorieläkare delade romanförfattarnas tro att de lungsjuka hade ett särskilt starkt erotiskt intresse.⁵⁵

2.3.2 *Sanatoriernas avvecklande*

Sanatoriet var det tidiga 1900-talets mönsterinstitutioner. Målmedvetenhet och tilltro till institutionens arbetsformer var större än på andra håll. Sanatoriet blev en framgångsrik institution, som till sist bidrog till sin egen avveckling.⁵⁶ Som flest fanns på svenska sanatorier 9104 patientplatser, detta år 1944. Då forskningsframgångar under första hälften av 1900-talet lett till omfattande omvandlingar inom medicin och kirurgi kom den gröna vården att ersättas av den vita. Efter 1915 var det inte längre lika vanligt att anlägga trädgårdar kring sjukhus⁵⁷. På 1920-talet hade nya behandlingsmetoder kommit till Sverige, som gjorde att goda resultat också kunde vinnas vid anstalter som låg mycket nära eller till och med inom stora städer. Centraliseringen genom att bygga i anslutning till andra sjukvårdsanstalter skulle också bidra till minskade driftskostnader och betyda att de lungsjukas andra kroppsliga åkommor skulle kunna behandlas.⁵⁸ Inom tuberkulosvården gjorde kombinationen av medicinerna PAS och Strepto så småningom sanatorierna överflödiga. Verksamheterna avvecklades under 1950-talet. Successivt skrevs lungsjuka i vidare mening, in och så småningom tog vården av personer med reumatism och andra långtidssjuka och psykiskt handikappade över byggnaderna.

⁵⁴ Neander, 1928, s.53

⁵⁵ Åman, 1976, s 266

⁵⁶ Åman, 1976, s 269

⁵⁷ Ottosson, 2006, s.156

⁵⁸ Neander, 1928, s. 74

3 TRÄDGÅRDSHISTORIK

Innan beskrivningen av Hesseleby och Sävsjö sanatorieträdgårdar tar vid tillägnas ett kapitel det stilhistoriska sammanhanget för själva utformningen. När sanatorieträdgårdarna anlades, i början av 1900-talet, hade de skandinaviska trädgårdsidealerna börjat svänga. Det dröjde dock en bit in på 1900-talet innan tydliga förändringar gjorde sig synliga. Nedan är ett försök att lyfta fram de äldre och nyare stilströmningar (de äldre främst hämtade från sent 1800-tal) som påverkade sanatorieträdgårdarnas anläggande.

3.1 Hälsoträdgårdar

Naturen är odödlig; ty den vet inte av att den måste dö. Den vet inte av något utom och över sig själv och är därför alltid i harmoni med sig själv /.../ Den vederkvickelse naturen kan skänka oss ligger ju först och sist i beröringen med detta liv, som inte saknar något, inte längtar till något, inte vill något, endast är.

STEN SELANDER⁵⁹

Innanför inhägnaden skapar många olika slags träd en riktig trädunge. Den sjuke sitter på den gröna gräsmattan, han är trygg, gömd, och skyddad från dagens hetta. Hans smärta lindras av dofterna från många slags gräs. Örternas och trädens ljuva grönska fyller hans ögon. Kören av färgstarka fåglar smeker hans öron, jorden ångar av fruktsamhet, och den sjuke själv dricker njutningsfullt färger, sånger och dofter med alla sina sinnen.

BERNHARD AV CLARIVAUX (1090-1153), FRANSK ABBOT OCH TONGIVANDE INOM CISTERCIENSERORDEN⁶⁰

Hälsoträdgårdar har varit en del av sjukvården sedan medeltiden, och trädgårdar har sedan dess anlagts vid sjukhus, hospice, behandlingshem och vårdhem. Hälsoträdgårdar definieras som en yttre miljö som ska gynna människans fysiska och psykiska välmående, verka rogivande eller stimulerande beroende på dess utformning och stärka immunförsvaret och återhämtande. Trädgården kan vara planlagd i detalj, eller bestå i att utsikten från en patients fönster har tagits i beaktande i arkitekturen. Utformningen för en hälsoträdgård kan med andra ord skilja sig åt, och måttet på hur väl den specifika hälsoträdgården fungerar bedöms av institutionen ifråga.

Ett viktigt inslag för en hälsoträdgård, avsedd att vistats i, är att trädgården har en yttre gräns. Det är därmed betydelsefullt att se på hur denna gräns är uppbyggd, om den kan liknas vid en vägg av häckar, mur eller staket. Avgränsningen ska ge besökaren en känsla av att vara avskild från offentligheten, och en känsla av trygghet. Inom trädgårdens gränser kan där sedan finnas flera trädgårdsrum som ger avskildhet.⁶¹

3.2 Element i sanatorieträdgårdar

Först naturen! Jag var rekommenderad långsamma promenader mellan regelbundna sänglägen. Min väg gick genom en granskog som öppnade sig ibland mot Siljan. Mesar plockade inne bland grenarna. En känsla av lugnt välbehag kom över mig. Naturen trädde fram i en fullständig harmoni. Det föreföll mig som hade den sitt eget språk och att jag tidigare av min oro och självcentrering inte förmått lyssna /.../ en period av natursvärmeri vidtog /.../ jag angreps skulle man kunna säga av en galopperande natursot. Jag njöt av skönheten i naturen och drömde om en högre verklighet bakom vad jag såg.

OLOF LAGERCRANTZ I MIN FÖRSTA KRETS

⁵⁹ Ottosson, 2006, s. 125

⁶⁰ Ottosson, 2006, s. 149

⁶¹ Stigsdotter /Grahm, 2002,

[För tuberkulossjukhus borde man] ovillkorligen fordra att densamma är omgiven av någon mot damm och annan luftförorening skyddande växtlighet, såsom ett stycke park eller åtminstone några mot blåst och damm skyddande träd, under vilkas skugga patienter kunna få tillfälle till uppfriskande promenader. Läget får ej på något sätt vara blåsigt och kallt. Detta är en sak av mycket stor vikt, då man ju känner, hur ömtåliga dessa patienter är för blåst, och å andra sidan vet, hur viktigt det är för dem att kunna då uppehålla sig utomhus så mycket som möjligt.⁶²

Sanatorieanläggningarnas arkitektur och struktur speglades i viss mån i landskapsarkitekturen. Tidiga sanatorier med stort inslag av vila i behandlingen betonade vyer snarare än promenadstigar. Bebyggelsen och växtligheten skulle ge inramning åt vyerna och den naturliga växtligheten längre bort i synfältet betonades ofta. Förhållandet till den fritt växande naturen var viktig. Senare sanatorier, byggda kring sekelskiftet 1900, anlades kurviga slingriga stigar som ledde fram till utsiktspunkter, naturliknande planteringar och paviljonger.

Brehmer lade stor vikt vid den övervakade motionen genom promenader och ansåg att gångsystemet kring sanatoriet var det viktigaste inslaget i sanatoriekuren. Vid Görbersdorf anlades under 1800-talets andra hälft promenadvägar med olika terrängsvårighet, för att kunna anpassas till patienternas skick. De starkaste fick ge sig iväg på slingrande, backiga stigar, där vilbänkar hade satts upp med bara tjugo stegs mellanrum för att finna tillhands om patienterna behövde pausa. En del promenadstigar ledde till höjder med utsiktsplatser. För att inte de svagare patienterna skulle överanstränga sig placerade Brehmer sanatoriet vid foten av berget, vid de svagare sluttningarna, så att flanörerna inte skulle behöva överanstränga sig till i början av kuren.⁶³ Betydelsen av promenadvägarna kan ofta ses i sanatoriernas årsberättelser, där detaljerade beskrivningar av längd och skick ofta gjordes.

Portalen var belägen på sydöstsidan av den vitrappade byggnaden, vars mellersta del var en våning högre än flyglarna och kröntes av ett lågt klocktorn täckt med skifferfärgad plåt. Man kom inte in i den inhägnade trädgården när man lämnade huset den vägen utan var genast ute i det fria, mitt ibland sluttande ängar där det växte enstaka medelhöga granar jämte martallar som krönte sig mot marken. Vägen som de slog in på – egentligen var det den enda som kom ifråga utom körvägen som ledde ner i dalen - här i lätt stigning till vänster förbi baksidan av sanatoriet, köks- och hushållssidan där avfallstunnor och järnplåt stod intill räcket vid källartrapporna, fortsatte i samma riktning ett bra stycke, gjorde så en skarp krök och ledde brant upp över den glest bevuxna sluttningen till höger.

THOMAS MANN, *Bergtagen*

Det var en ljum vårväll, och luften sjöng omkring mina tinningar. Jag var så ovan vid att vistas ute, att jag svindlades när det skälvde i de väldiga träden över mig och vinden sakta kylde. Hade jag verkligen kunnat gå omkring i denna värld en gång utan att ana dess underbara makt?

SVEN STOLPE i *Dödens väntrum*, s. 204

En stil som var vanligt för sanatorieträdgårdar internationellt innebar inslag av geometri och formell trädgård. Typiskt för denna typ av trädgårdar var två räta stigar som möttes i ett cirkulärt mittparti med blomsterbädd och att denna struktur omgavs av en promenadväg i trädgårdens utkanter. Vanligt var att en fontän stod i mitten av den centrala blomsterbädden.⁶⁴ Som förut nämnts bar jubileumssanatoriernas arkitektur prägel av svensk stormaktstid, där tessinska barockelement ofta användes. För att exemplifiera vad detta kunde betyda för trädgårdarna kan utformandet av Drottningholms slott och dess trädgårdar nämnas - ett av Nicodemus Tessin d.ä:s (1615-1681) främsta arbeten. För att betona monarkins storhet inspirerades Tessin i sitt förslag av franska Vaux-le-Vicomtes slott och trädgårdar, som just hade fullbordats under sent 1660-tal. Viktiga inslag blev en stor terrass framför slottet, som utgångspunkt för huvudtemat som bestod i en mittaxel som band samman huvudbyggnad och trädgård. Mittaxeln sträckte sig sedan till trädgårdens borte gräns och sedan vidare ut i

⁶² Tuberkulossjukhus, deras planläggning och uppförande... 1906, s.12

⁶³ McBride, 1998, s. 35

⁶⁴ McBride, 1998, s. 38

landskapet. Mittaxeln skulle omges av tydliga trädrader, alléer, och närmast byggnaden skulle symmetriska sidoparterrer (geometriskt ordnade planteringsytor) med broderikvarter (av sirligt formade buxbomsrader) anläggas. I ett förslag till Ekolsunds trädgårdar år 1677 föreslog Tessin lindar närmast huvudbyggnaden, och längre bort lönnar, almar och askar. Huvudaxeln (mittaxeln) vid slottet ledde dess mitt fram till en rund platsbildning med en damm i centrum. Sprutande fontäner var ett annat huvudmotiv. Trädgårdarna vid Drottningholm och Vaux-le-Vicomtes gjordes platta – man bortsåg från faktiska terrängförhållanden. Slott, flyglar och trädgårdar var symmetriska i sin helhet, liksom omgivande hus och paviljonger. Det hela gav ett storslaget intryck.

Tessin d.y. kom att genomföra planerna vid Drottningholm. Alléer fick en fortsatt viktig funktion; härifrån upplevde besökaren hela trädgården.⁶⁵

Efter 1920 när behandlingsmetoderna för lungtuberkulos hade utvecklats så blev vyerna från balkonger, ligghallar och terrasser inte längre lika viktiga. Nya sjukhus byggdes med paviljonger och trädgårdarna bestod i stort sett av stora gräsmattor.

3.3 Trädgårdsarkitekturens demokratiserande

Under andra hälften av 1800-talet var det gamla ståndssamhället på god väg att upplösas. Adeln och prästerna ersattes med ett starkt inflytande från ett borgerligt samhällsskikt. Ett borgerligt livsmönster etablerades, där självdisciplin, kultivering, ordning, flit och ett hälsosamt leverne värderades högt. Borgarna skapade egna samlingsplatser såsom societetshus, teatrar, museer och offentliga parker. De offentliga parkerna uppkom, utvecklades och fann sin form under 1800-talet. Samtidigt som borgarna sökte skilja sig från aristokratin eftersträvade de deras grad av kultivering, adelns parker blev förebilder att uppnå detta.⁶⁶

När arbetare flyttade in till städerna inriktade borgarna sig på att överföra sina värderingar på dem. Parkerna lyftes fram som lämpliga miljöer att umgås i. Hälsa, moral och familjeskäl användes som argument för att anlägga offentliga parker. Kolera, tuberkulos och hög barnadödlighet var allvarliga hot och därmed viktiga problem i tidens debatt och stadsplanering. Därtill troddes parkerna höja invånarnas moral och allmänna levnadsvillkor: friska arbetare gjorde en bättre insats i produktionen och band starkare familjeband. Att visats i Guds fria natur ansågs uppbyggligt och fostrande, som en lämplig motvikt till stadslivets destruktiva livsstil med smutsiga gator och bråkiga krogar.⁶⁷ Tongivande i parkdebatten var Olof Eneroth (direktör för svenska statens järnvägar 1862-1872) som förespråkade de offentliga parkernas hälsogynnande effekter, likväl som deras förmåga att dana människor; offentliga parker skulle verka "förädlade på de besökandes bildning och smak".⁶⁸

Tidigare, när adeln låtit anlägga parker och trädgårdar, hade nästan alla växter införskaffats utomlands. Men när handeln och efterfrågan blev allt mer utbredd under 1800-talet blev trädgårdsodling vanligare hos bönder och den växande medelklassen.⁶⁹ En nyrik borgarklass byggde villor med tillhörande trädgårdar. Tongivande personer och institutioner förespråkade trädgårdsodling, som man menade var nyttigt för både kropp och själ. Informationsarbetet och landets växande välstånd innebar med tiden att tusentals nya, små och stora, trädgårdar anlades i hela landet under senare delen av 1800-talet.⁷⁰ Nyttodlingarna dominerade först, men

⁶⁵ Andersson et al, 2002, s. 44ff

⁶⁶ Nolin, 2001, 48ff

⁶⁷ Nolin, 2001, s. 102

⁶⁸ Nolin, 2001, s. 56f

⁶⁹ Andréasson, 2007, s. 7

⁷⁰ Andréasson, 2007, s. 15

prydnadsväxter blev successivt allt vanligare. En välskött trädgård var en slags statussymbol, ett sätt att visa på att man var en modern och flitig människa.⁷¹

3.4 Trädgårdsstilar under decennierna kring sekelskiftet 1900

Parker och trädgårdar består av separata element som tillsammans bildar en samlad miljö. Funktion och behov, platsens egna naturliga möjligheter samt nya tillskott är aspekter att beakta. Till gestaltningselementen kring sekelskiftet 1900 hörde gångar och gräsplaner, vattendrag, träd, buskar och övriga växter. Rumsbildningen var mycket viktigt, med gräsmattor som golv, lövmassor som väggar och lövsalar som skuggbildande tak. Byggnader är rumsbestämmande element som visar på ett förhållande mellan huset och trädgården.⁷² En trädgård eller park skulle kring sekelskiftet bjuda på olika upplevelser med utsikter, byggnader, skiftande växtlighet med mera. Anläggningen skulle helst inte kunna överblickas med ett ögonkast, utan snarare upptäckas steg för steg längs promenaden.⁷³ Vägar och gångar hörde till de viktigaste elementen; de förde besökarna genom parken och fram till byggnader, vyer och utsmyckningar. De hade med andra ord en praktisk uppgift. Trädgårdsmöblerna var i gjutjärnskonstruktion och nära sekelskiftet bestående träbänkar i profilerad snickarglädje.⁷⁴

3.4.1 Blomsterträdgårdar i tysk stil

Trädgårdsmästare Daniel Müller introducerade i mitten av 1800-talet den tyska stilen som alternativ till de två då dominerande stilarna; den formella trädgården och landskapsparken. Han delade in trädgårdsstilarna i tre: fransk, engelsk och tysk. Tysk eftersom han lärt sig den i Tyskland. I andra delar av Europa kallas den ”blandad stil” eller ”gardenesque”.⁷⁵

Den franska stilen var den formella trädgården efter barockens ideal, som Müller kritiserade för att vara överdrivet tuktad med vattenpass och sax. Den engelska stilen var i enlighet med landskapsparkens principer lämpligast för anläggandet av större parker, och innehöll sällan rabattväxter, möjligtvis i anslutning till boningshusen. Den tyska stilen definierade Müller som en förening mellan fransk och tysk stil. Från franska trädgårdar överfördes den formella trädgårdens symmetri, överskådlighet, solitära växter och parodörträd med formbeskuren krona eller formklippa buskar. Från engelska landskapsparker togs fritt grupperade trädgångar (så kallade clumps), lövsalar och slingrande gångar i mjuka linjer. Sammantaget visade sig stilblandningen till exempel i vindlande gångstrukturer med viss symmetri. Svällande former, symmetriskt ordnade kring en mittaxel var huvudmotiv. Daniel Müller förespråkade att en park skulle erbjuda de promenaderade möjligheter till såväl skuggiga alléer där man kunde se och synas som slingrande stigar och lövsalar för att kunna söka lugn och ro. Müller gav rådet att ”anlägga för få gångar är kanske mindre att rekommendera än att anlägga för många”⁷⁶. Stilindelningen tysk, fransk, engelsk vann genast genomslag i Sverige.⁷⁷

Daniel Müller rekommenderade hur träd, buskar och blommor skulle verka som huvudelement i den tyska stilen: Den största nyheten i den tyska stilen var de mångtaliga färgrika rabatterna, tapetgrupperna (efter tyskans *teppich* – matta), som gärna skulle vara mjukt njurformade eller ovala till sin form. Tapetgrupperna lades ut som mönstrade mattor på gräsplanerna. I tapetgrupperna odlades perenner och rosor, men framförallt nya exotiska utplanteringsväxter som pelargon, fuchsia, lobelia, verbena och dahlia. Intresset för exotiska och ovanliga växter var

⁷¹ Andréasson, 2007, s.18

⁷² Paulsson (red) 1948, s.120f

⁷³ Nolin, 2001, s.104

⁷⁴ Hageselskapet, 1996, s.14

⁷⁵ Nolin, 2001, 92ff

⁷⁶ Wilke, 2008, s. 4

⁷⁷ Nolin, 2001, s. 92ff liksom Paulsson (red), 1948, s. 54

stort under 1800-talet. Var blomstergruppen sammansatt, det vill säga bestående av olika former, som till exempel en cirkel i en större ram, skulle mitten bestå av högre växande plantor. Vid 1800-talets mitt föredrogs rena klara färger som gärna placerades med kontrastfärger för att förstärka intrycket. Vinterträdgårdar och växthus byggdes för att kunna driva upp plantorna.

Till en blomsterträdgård i tysk stil hörde också gräsmattor. Gräsplanerna bildade botten för träd, buskar och tapetgrupper. De kunde hjälpa till att bilda siktlinjer eller agera förgrund för trädridåer. Gräsplaner formades under 1800-talet i mjuka rundlar och hade olika typer av gräs i olika nyanser från ljusgrönt till blågrönt till mörkgrönt. Gräsplanerna i de parker som anlades på 1890-talet var vanligtvis ängsliknande och slogs en eller ett par gånger per säsong. Mot slutet av 1800-talet fick gräsmattorna beträdas.⁷⁸

Buskar och träd används för att förstärka vyer och ge upplevelser under promenaden. Träd med annorlunda färg och form skulle stå närmast boningshus liksom blommande buskar. Löven på träden kunde vara flikiga, röda, silvriga eller brokiga. Kronorna kunde vara runda, hängande eller pyramidformade. Träden framför boningshus skulle vara stora, som till exempel en lind, för att kunna ge skugga och kännas ”välkomnande”. Slokträd, som hängbjörk, passade bra ute på gräsplaner. Lövträd användes närmast huset och i bakgrunden ansågs barrträd ge stadga och karaktär. Barrträden bidrog också till att göra vinterpromenader behagliga. Solitärer framstod ännu tydligare om de planterades framför en enhetlig ridå. Även nyttiga växter som fruktträd kunde placeras på gräsmattorna om de ansågs ha tillräckligt skönhetsvärde, men den övriga nyttoodlingen lades i en kant av trädgården, lite i skymundan.

Ute på gräsmattorna anlades bersåer, trädgrupper och solitära träd och buskar med speciellt utseende. Täta bersåer med syren, lind, oxel eller körsbär var mycket populära under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Tillsammans med slutna partier skapade öppna gräsytor omväxling i parken. Då exotiska växter var populära var det viktigt att gräsytor inte var för stora – annars skulle besökarna inte kunna beskåda de planterade växterna på nära håll. Fram till mitten av 1800-talet hade gångarna rätats upp och blivit symmetriska på två sidor, för att underlätta beskådandet. Promenadvägarna planerades så att fotgängarna skulle röra sig genom parken enligt ett uppgjort mönster, men med möjlighet till variation. Gångarna skulle vara omväxlande dolda i buskage, ligga öppna eller brytas av med en och annan solitär. Träd och buskar planterades gärna vid vägkorsningar, så att fotgängarna inte i förväg visste vilken vy som väntade dem. Det gällde att skapa en så lång och omväxlande promenad som möjligt, men vägarna fick dock inte dominera över gräsplanerna. Risken fanns annars att oroligt intryck kunde uppstå.

Det sena 1800-talets tyska trädgård dekorerades inte bara med växter, utan också med vackra inramningar och prydnader. Rabatter och grusgångar kunde till exempel kantas med vitmålad stenar, stora snäckor eller ett lågt staket. Ytterligare ett sätt att utforma kanter var att sticka ner böjda vidjor kring rabatten så att den såg ut som en blomsterkorg. Springbrunnar i gjutjärn var mycket populära, och piedestaler med dekorationer som spegelklot, urnor och statyer.⁷⁹

Under sent 1800-tal blev inte längre beskådandet av växtligheten lika viktig, promenadvägarna skulle istället snarare leda fram till olika mål. Ofta anlades en yttre promenadväg runt anläggningen, som skärmades av från omgivningen med träd och buskar på dess yttre sida. Inom parken anlades räta och stora bågformade promenadvägar, till synes utan hänsyn till topografin.

⁷⁸ Nolin, 2001, s. 107ff

⁷⁹ Andréasson, 2007, s. 19, liksom Norlin, 2001, 92ff, samt Wilke, 2008, s. 4

3.4.2 *Trädgårdar i redan uppväxt natur*

Kring 1870 utvecklades en motreaktion mot den välordnade tyska formella parken med det rikt varierande växtmaterialet (som dock länge förblev vanligast). En ambition växte fram att i ett befintligt naturområde anlägga så naturliga parker som möjligt, med inhemska växtmaterial.⁸⁰

Tredje utgåvan av Daniel Müllers bok *Trädgårdsskötsel*, utgiven år 1888, bearbetades av Agathon Sundius, som var trädgårdsdirektör på SJ år 1888-1910. I avsnittet som tidigare kallades "hur en trädgård eller park bildas av en skog", nu omarbetat till "hur en lustträdgård eller park bildas av en skog, naturpark" hade Sundius lagt till ett större inslag av inhemska träd, buskar och blommor än tidigare. Liknande tankegångar hade många andra trädgårdsförfattare under denna tid. Den naturligt gestaltade parken blev under 1800-talet senare del allt vanligare. Växtligheten, gärna vilda växter, skulle planteras så att det skulle framstå som att den växte naturligt på platsen. Sundius hade även en förkärlek för barrväxter.⁸¹

3.4.3 *Nyformalistiska trädgårdar och nationalromantiska drag*

Kring sekelskiftet blev motreaktionen mot den tyska stilen mer utpräglad. Den tyska stilen med slingrande promenadgångar och förkärlek för blomstergrupper och exotiska växter hade gett vika för en nyklassicism, en flirt med renässansen, som skydde förkonstling. Trädgårdar skulle numer utgöra en stilmässig inramning till bostaden. Sammanhanget mellan byggnad och trädgård betonades och övergångar från hus till trädgård i form av balkonger, altaner, verandor och portiker blev vanligt förekommande. Lusthus och andra byggnader med synlig funktion blev vanliga i trädgårdarna. Gångar, rabatter, dammar och andra element blev mer strikta.

Blomsterbäddar med ovanliga utplanteringsväxter ersattes med perennrabatter med både traditionella och nya kulturväxter. Vardagliga växter som prästkragar och violer i massiva kompositioner blev populär och rabattrosor, särskilt remonantrosor och klätterrosor, var mycket vanliga. Nya växtsorter på marknaden var georginer, pioner, riddarsporrar, iris och flox. Blommorna arrangerades för kontrast och harmoniverkan snarare än visas upp som solitärer. Längs byggnadskroppar sattes spaljéer upp och stenpartier lättades upp med blomsterkuddar - funktionen för växtligheten blev snarare att lätta upp de strikta formerna. Växtligheten skulle hållas medvetet något vildvuxen för att visa på livets styrka. Trädgårdarna utformades mycket personliga, men en gemensam nämnare var att många grundläggande idéer om folkliga inslag hämtades från Arts and Crafts-rörelsen.

Hantverk och medeltida ideal var ledord. Karakteriserande för Arts and Crafts trädgårdar var en formell stil nära huset med klippta häckar, alléer och trädrader för att ge perspektiv och som ramade in långa och breda perennrabatter. En stram arkitektonisk ram skapades av väggar av växtlighet, huggna murar, terrasser, trappor och räta grusgångar. Trädgården skulle innehålla många intima rum. Geometriska former med tydliga avgränsningar var huvudmotiv. Staket, brunnshus, lusthus, spaljéer och snickarglädje var vanligt förekommande, liksom korgmöbler. I enlighet med samtida engelska landsbygdsträdgårdar planterades i Sverige, enligt medeltida tradition, nyttoväxter och prydnadsväxter tillsammans.

Intresset för ovanliga trädslag bestod. Mot slutet av 1800-talet användes dock allt mer inhemska tallar och granar jämte de utländska barrträden - en del av den nationalromantiska trenden som var det andra trädgårdsidealet på den tiden. Vanliga blommande buskar och lövträd för svenska förhållanden planterades, huvudsakligen björk, lind och lönn. Härdiga och städsegröna växter, furor och granar, och naturlig vegetation inarbetad i trädgårdens utkant

⁸⁰ Hageselskapet (red), 1996, s.25

⁸¹ Nolin, 2001, s. 112ff

blev vanligt. Den naturlika gestaltningen hänger samman men en förändrad syn på naturen; parken skulle fungera som ersättning för den ”äkta” naturen som minskade i takt med städernas utbredning. I detta finns paralleller till nationalromantik inom konst, litteratur och arkitektur. Parken med de svenska träslagen representerade Sverige och de svenska naturligt formade parken med utgångspunkt i inhemskt växtmaterial blev en unik företeelse i Europa.⁸²

Sveriges sanna natur är skog /.../ så gott som all mark som människor i det här landet röjt, svedjat och asfalterat är lånad från skogen. Ändå finns enorma arealer kvar – vi har väldigt mycket skog per capita. Det finns mycket skog inuti oss också, åtminstone om man använder svensk prosa och poesi som ett slags folkssjäls-index. Om det är mycket hav och smällande segel i många andra länders litteratur – från Homeros Grekland till Derek Wallcotts Västindien – så är det mycket skog per capita i den svenska.⁸³

Det var mycket vanligt att trädgårdarna präglades av en kombination av de båda rådande idealen; närmast huset en formel, strikt stil och längre bort en mer naturlig trädgård.⁸⁴

3.4.4 Mot funktionalismens trädgårdar

Funktionalismen slog igenom i Sverige på 1930-talet, och var ett brott med tidigare formspråk och en reaktion mot föregående esteticism och konstnärliga självrådighet. Äldre trädgårdar fram till 1900 sågs som konstverk och inte främst rum att vistas och må bra i. I trädgårdarna styrdes funktionalismen av ledorden sol, ljus, öppenhet och enkelhet. Den sinnliga trädgården uppfattades som gammalmodig. Stora, obrutna och släta gräsmattor blev tidens melodi, och äldre grusgångar lades igen. Gångvägar anlades där det var praktiskt och promenadstigarna minskade i omfång. Rumsbildningen var allra viktigast; det fick inte förekomma några rum i rummet – väggar av växtlighet skulle bara utgöra yttre gränser. Formklippta buskar var oönskade. Byggnader skulle ligga öppet i terrängen, med rymliga terrasser, sluttningar och trappor närmst byggnaden. Trädgårdarna blev ofta icke-avgränsade och mycket naturlika, i meningen orörda. Björk, lönn och tall var de vanligaste träden. Rabattblommor saknades i princip, men förekom nära terrasser och i anslutning till buskage och dammar. Naturlika perenner, som ormbunkar eller fetbladsväxter, kilades ofta in på gallrade naturtomter. En trädgård skulle vara lättskött. Viktiga inslag var den plattlagda gången till grinden, städsegröna växter och uteplatser.⁸⁵

⁸² Nolin, 2001, s. 247ff

⁸³ Ottosson, 2006, s.107f

⁸⁴ Dunér, 2001 liksom Gustavsson, 2007, s.33f, Hageselskapet (red), 1996, s. 25f och s.49 samt Wilke, 2008, s. 5

⁸⁵ Dunér, 2001, s 101f, liksom Paulsson (red), 1948, s. 71f samt Wilke, 2008, s. 7

4 HESSLEBY SANATORIUM

Flygfotografi cirka 1930-1940. Notera mittaxeln i trädgården som flankeras av långa planteringsytor och de stora grusade ytorna närmast byggnaden. Mitt framför huvudbyggnadens mittparti står två silverpyramidaplar intill en rund damm med fontän. Dammen omgärdas av en rund rabatt, innanför en rund grusgång. Två symmetriska, nästan triangulära, parterrer kantar fontänpartiet. Närmast den runda grusgången är bågförmade rabatter anlagda. Vykort från Bengt Petterssons samling.

4.1 Kort introduktion

Fastighetsbeteckning: Hässleby 2:2

Nuvarande ägare: Kriminalfastigheter i Sverige AB

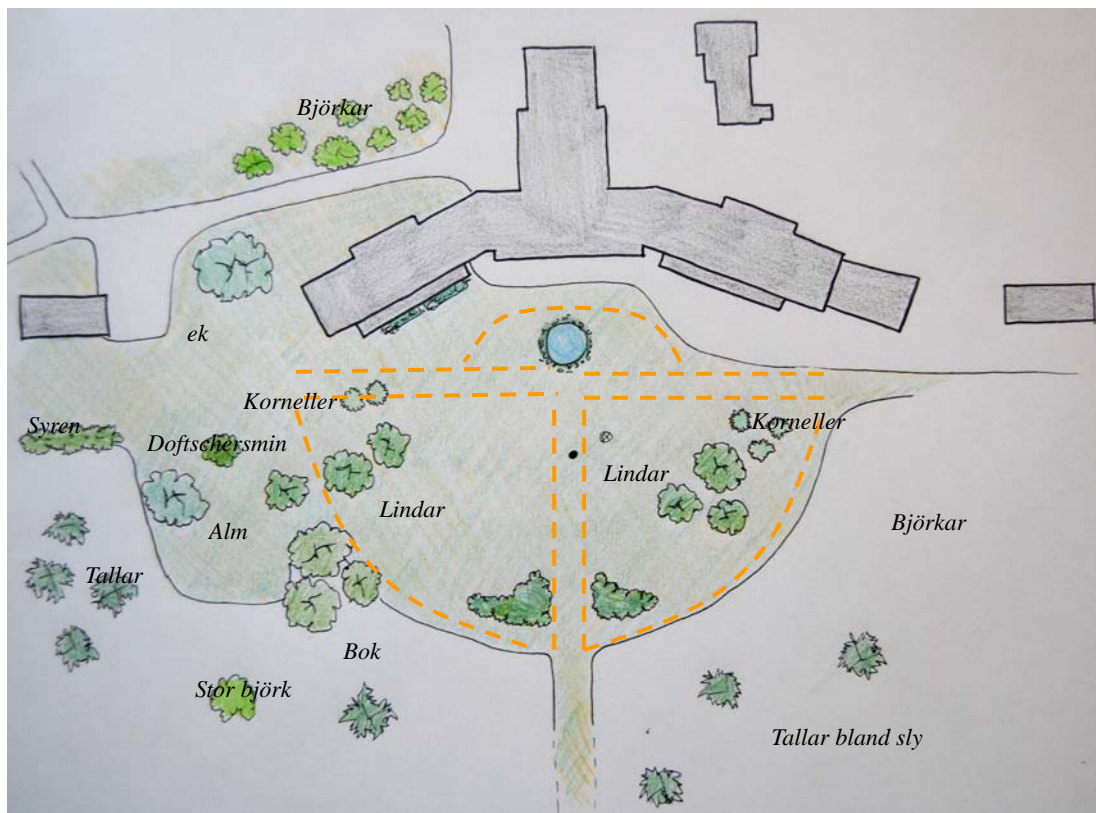
Användning: Hessleby sanatorium grundades 1901 och var ett av de s.k. jubileumssanatorierna, tillsammans med Hålahult, Spenshult och Österåsen. Kapaciteten på Hessleby var 104 patienter, men utökades under 1920-talet till 136 stycken. Efter hand bedrevs även dispensärvård och vård av privatpatienter vid Hessleby. Under andra världskriget utökades verksamheten med ytterligare 20 platser, allt för att kunna ta emot finska krigsbarn och sedan utländska tuberkulospatienter. Då antalet fall av lungtuberkulos i Sverige minskade inriktades verksamheten 1957 på manliga alkoholmissbrukare med tuberkulos. Så småningom kom verksamheten att involvera alkoholister med andra fysiska sjukdomar av kronisk art. År 1966 bytte Hessleby sanatorium namn till Hessleby sjukhus. Från 1983 fungerar Hessleby som ett LVM-hem (lagen om vård av missbrukare) med Jönköpings läns landsting som huvudman.

Kulturhistoriskt skydd: Riksintresse 61 med motiveringen "sanatoriemiljö i höglänt tallskogsmark uppförd för obemedlade med pengar ur Oscar II:s jubileumsfond och den bäst bevarade av ursprungligen tre i landet." Uttryck för riksintresset: Sanatoriebyggnad från 1901, ritad av Axel Kumlien. Till anläggningen hör terapiverkstäder, sommarpaviljonger och personalbostäder, bland annat underläkarvilla och sysslomansbostad, parker och

promenadvägar.⁸⁶ 1992-10-05 byggnadsminnesförklarades huvudbyggnaden, västra och östra bostadshusen, jordkällaren och garaget (stallet) samt ett avgränsat område kring dessa. Det område som avgränsats ”får inte väsentligen förändras och skall hållas i sådant skick att de byggnadsminnesförklarade byggnadernas utseende och karaktär inte förvanskas.” (se bilagorna 1 och 2)

Läge i landskapet: Sanatoriet anlades i Hessleby kronopark på småländska höglandet, en del av Sydsvenska höglandet, 39 km öster om Eksjö. Kronoparken upptar större delen av en plåtå, som sluttar mot Silverån och Åsjöarna i öster och mot väster till Brusaåns dalgång. Sanatoriet ligger beläget på plåtåns sydvästra sluttning, väl skyddat från nordliga och östliga vindar av en 40 meter hög bergås och från västliga vindar av tät skog. Marken består av krosstensgrus, grusig morän, och mosand och stiger från söder mot norr. Det var en bra grund för att bygga sanatoriet, då det sällan besvärades av dimmor från Brusaåns dalgång. Naturen är kuperad och skogrik och inlandsisen har skapat flera märkliga och storslagna naturfenomen. Sydost om sanatoriet ligger en smal dalgång, som vidgar sig mot slättlandet vid samhället Mariannelund. Gårdsplanen sluttar från söder mot norr, så att stallet lades 6,6 meter högre än den diametralt belägna läkarbostaden, och från öster till väster så att östra paviljongen låg 1,4 meter högre än den västra.⁸⁷

Formträdgården idag: I kulturminnesvårdsprogrammet för Hessleby står det kortfattat att ”Trädgårdsanläggningen utgörs i söder av stora gräsmattor, i övrigt, mindre gräsytor, vägar och gångstigar grusade och delvis asfalterade, enstaka växande ädla lövträd och barrträd samt lövträdgångar, buskar och blomsterrabatter.”⁸⁸ Borta är större delen av grusgångarna och blomsterrabatterna längs med mittaxeln i formträdgården, en viss symmetri kan dock skönjas. Nuvarande verksamhet söker dock återställa något av det tidiga 1900-talets prakt med nyanlagda rabatter längs med de gamla ligghallarna (se bildappendix bilaga 4 för bilder på nuvarande trädgårdsanläggning).

⁸⁶ Johnsson/Remmare, 1996, s.172f

⁸⁷ Wadstein 1926, s.6ff

⁸⁸ Syllner-Gustafsson, 1985, s.98f

4.2 Historik

Jag tänker ofta på det som skedde på Hessleby Sanatorium. Det var mycket det. Innan den mäktiga skogen blev borthuggen till en del vilade en underbar idyll över denna storartade byggnad, som säkert har mycket att berätta om den kunde tala.⁸⁹

Hessleby sanatorium var det sydligaste av Sveriges tre äldre jubileumssanatorier. Det anlades två kilometer från Mariannelund, där närmaste järnvägsstation låg. Från Mariannelund ledde uppfartsvägen genom en tät barrskog till sanatoriet, 60 meter högre än övrig bebyggelse och 172 meter över havet. Sanatoriet skyddades i norr av 40 meter högt skogsbevuxet berg. Den smala uppfartsvägen anlades bara några år tidigare av Domänverket med syfte att transportera timmer. Fordon kunde knappast mötas, och då bilar blev vanligt förekommande breddades vägen med nästan två meter år 1920.

Uppfartsvägen till sanatoriet, tidigt 1900-tal.
Vykort från Bengt Pettersson samling.

Kronoparken, nästan 500 hektar mark, var i princip uteslutande bevuxen med kraftig barrskog, huvudsakligen tall med små inslag av gran. Lövträd fanns bara i obetydlig utsträckning. Söder om sanatoriet fanns en nästan hundra år gammal skog och norr om en ännu äldre skog på omkring 125 till 150 år. Ytterligare ett par kilometer norröver fanns under sent 1800-tal nästan trehundra år gammal skog. 50 hektar mark för anläggningen styckades av och ytterligare 50 hektar mark att fritt använda för promenadvägar.

⁸⁹ Hermansson, 1981, "slutet"

Under de första två åren anlades gångsystem med varierande lutningar, sammanlagt dryga milen långa. Den höga skogen runtom sanatoriet gav en tryckande känsla och därför röjdes ett stort område, 600 meter långt och 30 meter brett, framför sanatoriet för att få fram en fri horisont och utsikt mot Brestorpsåsen. Utsikten blev så pass omtyckt att ytterligare två uthugningar gjordes så att ett öppet område formades som en stor kil med sin spets mot sanatoriet.⁹⁰

4.2.1 Översikt av Hessleby sanatoriums byggnadsbestånd

Under år 1900 uppfördes följande byggnader i Hessleby Kronopark:

- En större stenbyggnad med tre flyglar samt två ligghallar på södra sidan av fasaden
- Två sommarpaviljonger i timmerkonstruktion, brädfodrad och oljemålade, under plåttak
- En läkarebostad i timmerkonstruktion, brädfodrad och oljemålad under plåttak
- Boningshus för sysslomannen i timmerkonstruktion, brädfodrad och oljemålad, under plåttak
- Boställshus i två våningar innehållande rum för maskinister två drängar, två eldare, kusk och nattvakt.
- Ett ångpanne- och maskinhus med vidstående skorsten, byggd i både trä och sten. Tvättrum och bagerilokal inrymdes även här.
- En uthusbyggnad av trä, med stall för fyra hästar, vagnshus, svinstall, hönshus, pudrettrop med mera. Ett nytt svinhus med plats för 30 svin byggdes år 1908.⁹¹ 1920 byggdes ett hönshus. Hushållet fick så mycket köksavfall att det räckte till 90 höns.⁹²

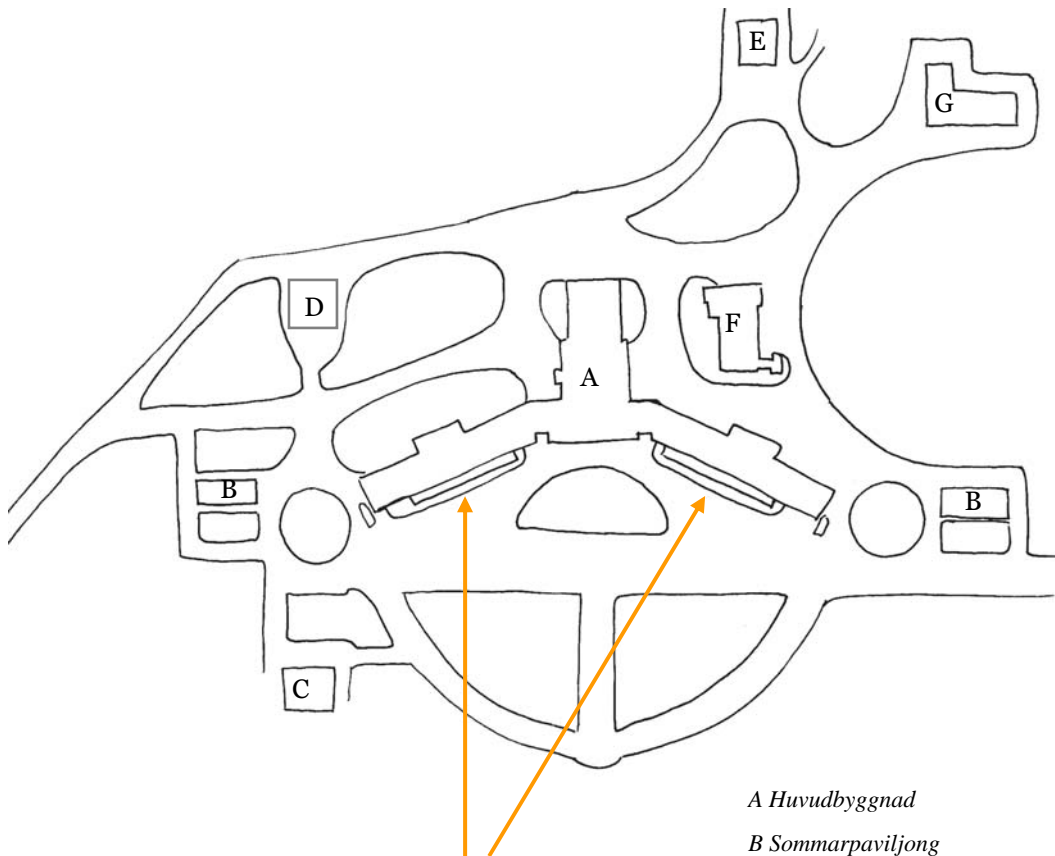
Grundplanen för sanatoriet huvudbyggnaden har formen av en i norr och söder liggande rektangel, ett mittparti, med två från södra ändan i trubbig vinkel utskjutande långa flyglar. Byggnaden fick en monumental karaktär, med ett lågt säteritak, slätputsade, gula fasader och en barock, slottsliknande prägel. Byggnadens mittparti skjuter fram något, och dekoreras med rusticerade pilastrar och profilerad takfot. ⁹³Mittpartiet bestod till huvudsaken av ekonomiavdelning med expedition, dagrum, matsalar, kök, läkarkontor och tjänsterum för underläkare och sköterskor. Mittpartiet innehöll även badavdelning. Ovanför läkarexpeditionen i bottenvåningen låg två stora ljusa dagrum, med balkonger ut mot söder. Norr om dagrummen låg en lite matsal och i väster ett bibliotek. Norr om dessa rum låg den stora matsalen med höga fönster åt väster och öster. I flyglarna låg sjukrummen åt söder, varierade med enskilda rum, dubbelrum och rum för fyra patienter. Till varje avdelning hörde 26 patienter. Längs norra delen av flyglarna löpte långa korridorer. På flyglarnas norra sida fanns också utbyggnader som innehöll avdelningssköterskans rum, sköljrum, tekök och WC. I mötet mellan mittparti och flygel låg i varje avdelning ett isoleringsrum. Det fanns ventilationsluckor för inströmmande luft bakom värmeelementen på patienternas rum. I de allmänna rummens fönster fanns två nedre utåtgående fönsteröppningar och en övre öppning som ställs upp inåt. Fönstren var så gott som alltid öppna, och fick, liksom ventilationsluckorna på rummen, inte vidröras av patienterna.

90 Wadstein, 1926

91 Entreprenadkontrakt, år 1898 Hessleby Sanatoriums arkiv samt Försäkringshandlingar 1911, Hessleby Sanatoriums arkiv

92 Styrelseprotokoll 26 februari 1920, Hessleby Sanatoriums arkiv

93 Johnsson/Remmare, 1996, s. 172f

- A Huvudbyggnad*
- B Sommarpaviljong*
- C Överläkarvilla*
- D Syslombostad*
- E Boställshus*
- F Maskinhus*
- G Stall*

(Karta avritad från Plan Öfver Vatten- och Kloakledning för Hessleby Lungsotssanatorium, Hessleby Sanatoriums arkiv)

Fotografi tv. Ligghallen för manliga patienter. Hessleby Sanatoriums arkiv.

Framför vardera flygeln löper i hela dess längd en rymlig och i ljusa och behagliga färger hållen veranda, 50 meter lång och 3,20 meter bred, med sidoskydd av glasfönster och golv av kalkstensplattor.⁹⁴

Under den varma sommaren 1902 visade det sig olidligt att vistas på ligghallarna i anslutning till huvudbyggnaden. Därför byggdes sydost om sanatoriet två långa ligghallar.

Vården på sanatoriet bestod av vila, närande mat, så att vi gick upp i vikt. Det var mycket viktigt att vi ökade i vikt vid varje invägning. Frisk luft hörde också till, vi hade våra fönster helt öppna både natt och dag. Våra vilotimmar på dagen skedde alltid i ligghallar, som en del var ute i skogen, och en del vid den stora byggnadens fasad. Jag låg på skogshallarna.⁹⁵

Hessleby Sanatorium fick ett stort antal sökande. Därför beslöt styrelsen snart att lägga patienter på sommarpaviljongerna året om. Sommarpaviljongerna användes sedan året om fram till ombyggnaden 1921-1923 då flera ändringar gjordes på sanatorieanläggningen:

⁹⁴ Wadstein, 1926

⁹⁵ Hermansson, 1981, del 3

Köksflygeln på huvudbyggnaden byggdes till några meter norrut med bland annat hushållskällare, saltkällare, beredningsrum och varuhiss. På övervåningarna skapades utrymme för matsal för manlig respektive kvinnlig betjäning, omklädningsrum och bostäder för betjäning. Tillbyggnaden gav större utrymme för läkaravdelningen. Västra och östra flygeln byggdes till och fick 20 nya sjukrum samt ligghallsutrymme för de nya vårdplatserna i förlängningar av de befintliga ligghallarna. Sommarpaviljongerna och boställshusen renoverade och västra paviljongen omvandlades till gästrum medan den östra paviljongen gjordes om till obduktionsrum och verkstadslokaler. Ett nytt boställshus för manlig, gift personal med enrumslägenheter samt tvårumslägenhet för den trädgårdskunnige samt ny sysslomannaexpedition då den nuvarande kom att inkorporeras i läkareavdelningen. Vägarna lades om och till. Ett nytt boställshus för kvinnlig personal byggdes år 1923, och med detta möjliggjordes en större matsal i huvudbyggnadens mittparti.⁹⁶

4.3 Trädgård och park

4.3.1 Gärdsgårdar, promenadvägar och diken

För att skydda mot brand planterades det första året 4-åriga björkplantor i skogsbrynet närmast sanatoriet. Gärdsgårdar byggdes omkring 100 tunnland och dyjord flyttades runt för att skapa ändamålsenliga terrängformationer.⁹⁷ Samma år anlades 3314 meter minst 1,5 meter breda promenadvägar. Först anlades vägarna sydost om sanatoriet, för att sedan fortsätta nordväst samt nordost om sanatoriet i en 360 meter lång sakta sluttande zigzagväg öster om sanatoriet upp till lilla utsikten.⁹⁸ Ett "utsiktstempel" byggdes här 1902 här, med "härliga" vyer över Brusaåns dalgång, "synlig till en sträcka av 16 kilometer", Brestorp i söder och Ingatorp i nordväst – "ett område omfattande 1/3 av horisonten".⁹⁹

Utsiktspaviljongen vid Lilla Utsikten. Bengt Petterssons samling

Ett täckdike grävdes vid östra paviljongen 1902.¹⁰⁰ År 1904 anlades en tre meter bred väg bakom sommarligghallarna¹⁰¹. En tredje dräng anställdes för att hjälpa till med bortforsling av sten, enbuskar och nedfall i skogen.¹⁰² År 1908 anlades ytterligare nya promenadvägar och en väg upp till utsikten gjordes körbar. Drängarna fick löneförhöjning, då de ansågs ovanligt duktiga och

96 Kostnadsberäkning för ändrings- och ombyggnadsarbeten 1921-1922 arkitekt Fagerström samt Skrivelse till jubileumskommittén, förslag och ansökan om anslag 1921, Hessleby Sanatoriums arkiv

97 Styrelseprotokoll 28 september 1901, Hessleby Sanatoriums arkiv

98 Styrelseprotokoll 30 oktober 1901, Hessleby Sanatoriums arkiv

99 Wadstein 1926

100 Styrelseprotokoll 29 maj, 1902 Hessleby Sanatoriums arkiv

101 Styrelseprotokoll 13 juni, 1904 Hessleby Sanatoriums arkiv

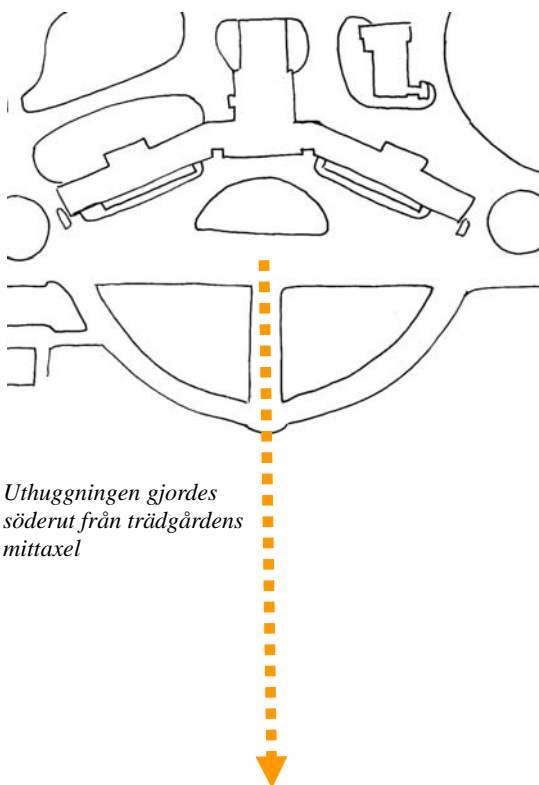
102 Styrelseprotokoll 20 oktober, 1904 Hessleby Sanatoriums arkiv

arbetsamma.¹⁰³ Så småningom hade ett stort antal promenadvägar anlagts i och kring sanatorieområdet.

Karta över vägarna (rödmarkerade) vid Hesseby Sanatorium under 1900-talets första årtionden. Jubileumsskrift 1926. Se bilaga för bilden i större skala.

År 1901 beslutades det att en 8 meter bred uthuggning skulle utföras framför sanatoriet åt söder.¹⁰⁴ År 1905 sattes tre nya bågglampor upp, varav tre i uthuggningen.¹⁰⁵ År 1910 lades djord på uthuggningarna och gräs såddes. Det ansågs inte bara tilltalande för ögat med gräsmatta, utan även användbart för att skörda hö - tillräckligt för stallens och de tre hästarnas behov.¹⁰⁶ Uthuggningen skapade en kraftig mittaxel från sanatoriets mittparti och söderut.

Uthuggningen gjordes söderut från trädgårdens mittaxel

Uthuggningen mot söder, sedd från trädgårdens mittaxel, Vykort från Bengt Petterssons samling.

Suckarnas stig i Sanatorieskogen: vykort från Bengt Petterssons samling

¹⁰³ Styrelseprotokoll 20 oktober, 1908 Hesseby Sanatoriums arkiv

¹⁰⁴ Styrelseprotokoll 4 september, 1902 Hesseby Sanatoriums arkiv

¹⁰⁵ Styrelseprotokoll 13 juni, 1905 Hesseby Sanatoriums arkiv

¹⁰⁶ Styrelseprotokoll 12 oktober, 1910 Hesseby Sanatoriums arkiv

Våra promenader; hur många och hur långa de skulle vara skrevs på vår journal../. man fick ej heller ta så långa promenader som man själv ville. Det bestämdes av överläkaren.¹⁰⁷

På överläkare Wadsteins tid vårdades sanatoriet och dess omgivning på högsta nivå. Det krattades och sopades på våra promenadstigar /.../ många sittbänkar fanns vid våra stigar och vägar att vila på om vi behövde.¹⁰⁸

4.3.2 *Agathon Sundius trädgårdsanläggning*

Arkitekten bakom trädgårdsanläggningen var dåvarande SJ:s trädgårdsdirektör, Agathon Sundius. År 1902 anlades trädgårdsplanteringarna. Först område A, vilket gissningsvis är planerna söder om huvudbyggnaden.

Agathon Sundius översände våren år 1901 till intendenterna och arkitekten Axel Kumlien en plan med förslagsritning över plantering, arbetsbeskrivning för detta samt växtförteckning (se bilaga 3), kostnadsförslag och beskrivning. I kostnadsförslaget fanns beräknat för grusade gångar med totalt 333 m³ grus samt arbete för att hugga 2700 löpmeter grusgångkanter vid gräsplanerna. På gräsplanerna skulle på den påförda dyjorden och befintliga ljunjorden 205 kg gräsfrö sås. Kostnaderna för arbete och material beräknades uppgå till nästan 10 000 kronor.¹⁰⁹

I beskrivningen till anläggandet av trädgården uppgav Sundius att ytan på 3 hektar och 9445 m² yta skulle upptas av byggnader till 3550 m², gångar och grusplaner 13 310 m² och gräsplaner med buskage et cetera 22 585 m² alternativt 16 764 m² (den sistnämnda mindre siffran om delar av plan 1, 2, 6 och 11 inte gjorde om till gräsytor utan bara röjdes något).¹¹⁰

Vykort med fotografi taget vid formträdgårdens anläggande. Notera hur plantorna koncentreras kring gångvägarna. Bengt Petterssons samling.

Växtförteckningen är utförlig. Dessvärre saknas medföljande plankarta, och det är svårt att avläsa var de olika så kallade planerna finns på anläggning (se bilaga 3) Troligtvis planterades träd och buskar mycket tätt för att ge en snabb effekt, för att sedan gallras ut.

¹⁰⁷ Hermansson, 1981, del 4

¹⁰⁸ Hermansson, 1981, slutet

¹⁰⁹ Kostnadsförslag utarbetat av Agathon Sundius 7 januari, 1901, Hessleby Sanatoriums arkiv

¹¹⁰ Beskrivning av förslagsritningen till planeringen Hessleby Sanatoriums arkiv

4.3.3 Formträdgården i söder

Hessleby jubileumssanatorium beskrivs som slottsliknande, med inslag av barock. Barockinfluenserna visar sig också i trädgården. Slott, flyglar och trädgård var symmetriska i sin helhet, liksom omgivande paviljonger. Det hela skulle ge ett storslaget intryck. Huvudtemat för trädgården var en mittaxel som band samman huvudbyggnad och trädgård och som sträckte sig till trädgårdens bortre gräns och sedan vidare ut i landskapet genom uthuggningen.

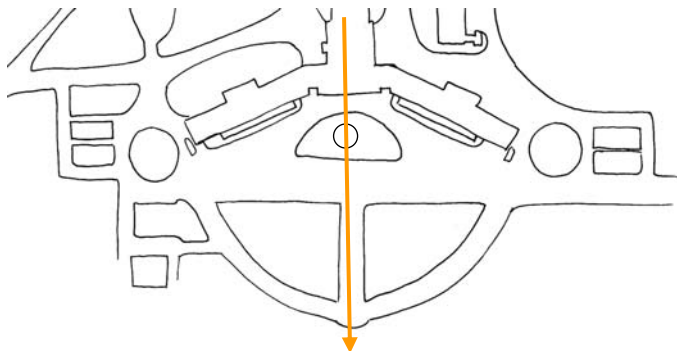

Illustration Josefine Bengtsson

Ytorna vid mittaxelns båda sidor gjordes plana och symmetriska. I huvudaxelns sträckning anlades en rund platsbildning med damm i mitten. Fontänen ramades in med planteringsytor symmetriskt ordnande och senare också med mjukt svängda gångvägar. Då fontänen står angiven på Sundius växtförteckning kan föreslagna planteringar för ytan (plan 14, se bilaga 3) kring fontänen konstateras: Hagtorn, och storblommig kvastginst, samt ett buskage af 36 buskar: Pyramidsilverpoppel; hagtorn (vitblommig; doftschersmin; storblommig schersmin (ej doftande; vippspirea; björkspirea; vresros; kanelros; persisk (turkisk) ros och en symmetrisk plantering på andra sidan fontänen av buskage med 36 buskar lika föregående. De två pyramidsilverpopplarna placerades troligtvis vid början av den centrala mittaxel, som fortsatte söderut genom uthuggningen. Pyramidsilverpopplarna är väl synliga på flera bilder av sanatoriet. Vad som i övrigt kom att bli planterat vid fontänen är inte lika säkert.

Då planen för fontänen kunnat konstateras (som nr 14, se bilaga 3) kan planteringsytorna närmast ligghallarna, med hjälp av äldre fotografiskt material, med hög sannolikhet bestämmas till 12 och 15. Planteringarna för plan 12 och 15 var symmetriska planteringar: med ” (Stamrosor eller) stamformig syren 2st” och ”Grupp af sommarblommor”. Sundius var själv inte mycket för de bräckligare stamrosorna¹¹¹, och stamformig syren planterades.

Pyramidsilverpopplarna vid huvudfasaden mitt i bild uppvuxna. Vykort från Bengt Petterssons samling.

¹¹¹ Kostnadsförslag utarbetat av Agathon Sundius 7 januari, 1901, Hessleby Sanatoriums arkiv

Tv. Utsikt över gården framför sanatoriet, med vattenspegeln i förgrunden. Fotografi från Jubileumsskrift år 1926. Ovan: längs med ligghallarna fanns gräsplaner med rabatter mellan stamformade syrener. Nedan: Efterhand förenklades planteringarna kring fontänen. Till höger skymtar uppvuxna planteringar av gran och björk. Bengt Petterssons samling.

Växtförteckningen visar på vilka växter som var populära vid tiden för sanatoriets anläggande. Syren var till exempel omtyckt, och Sundius föreslog såväl vanliga vita och blå, som japansk och ungersk syren. Även fläder var populärt, och i förslaget förekommer överraskande många arter: Druvfläder, vanlig fläder, ständigt blommande fläder, fläder med gula blad, kanadafäder och sommarfläder.

Ett flertal olika rosor förekommer i planteringsförslaget: Hundrabladros, provenceros (hybrid), daggros, vresros, kanelros, persisk (turkisk) ros, pimpinellros samt remontantrosor. Vresros var en ny kulturväxt från 1800-talet. Remonantrosor var mycket populära kring sekelskiftet 1900.

Olika sorters hagtorn och spirea användes till häckar och buskage, och doftschersmin förekommer på flera planer. Vad gäller blommor räknas inte olika arter av sommarblommor upp då de få gånger de förekommer, utan benämns enbart ”grupp av sommarblommor”. Antalet perenna blommor i planteringsförslaget är inte stort: höstanemon, löjtnantshjärta och den på 1800-talet introducerade luktpionen nämns. De perenna växterna sattes troligtvis längs mittaxelns grusgång. Enligt växtförslaget plan 13 och 16 (se bilaga 3) bestod de symmetriska planteringarna längs mittaxeln av följande växter:

Syren, stamformig

- hagtorn med röda blommor
- hagtorn med vita blommor

Buskage av 31 buskar och 20 perenna:

- hagtorn, (dubbelblommande, rosa blommor)
- häggmispel
- videkornell
- storblommig schersmin
- korallkornell
- kornell, med varierande blad
- rönnspirea
- höstanemon
- luktpion
- löjtnantshjärta
- glanslind
- syren
- snöbollsbuske
- storblommig kvastginst

Buskage av 30 buskar och 10 perenna:

- ginnalalönn eller rysk lönn, beroende på vilken ras
- rosenry
- smällspirea
- blåtry
- dagros
- ölandstok
- höstflox
- Grupp av bladväxter
- Grupp av sommarblommor

Planteringarna vid fontänen och ligghallarna gjorde relativt formella, medan träden och buskarna som planterades på de stora ytorna jämte mittaxeln fick en vildvuxen karaktär.

Den vildvuxna karaktären på träden på ytan väster om mittaxeln syns närmst i bild. Vykort från Bengt Petterssons samling.

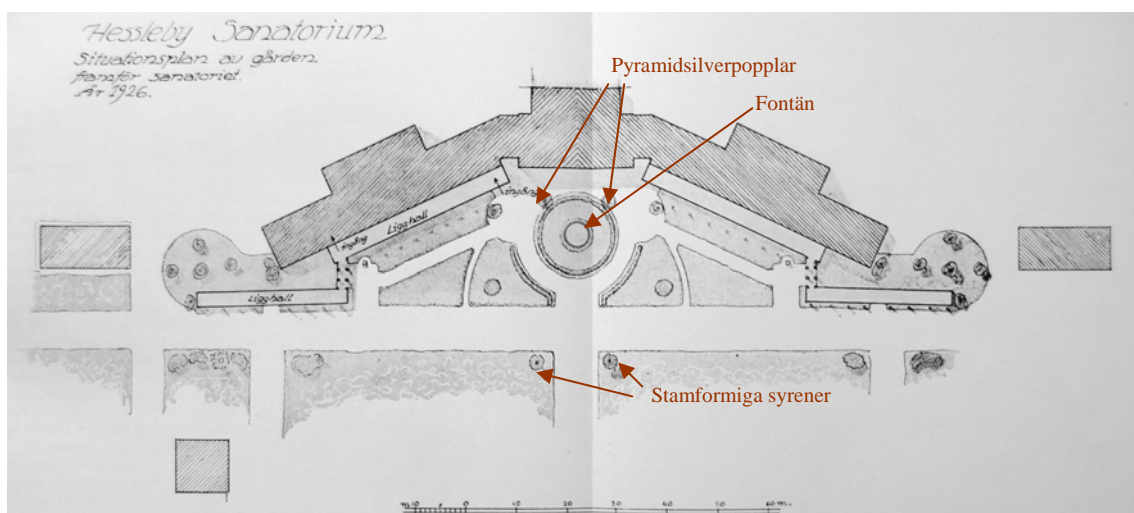
På östra ytan om mittaxeln tycks det som att gräsytan hölls relativt fri från träd. Vykort Bengt Petterssons samling.

Fotografi taget cirka 1920, Notera belysningsanordningen. Den sirliga gjutjärns-konstruktionen högst upp finns bevarad inom området. Se bildappendix. Vykort Bengt Petterssons samling.

Parterrerna och planteringar kring fontänen föreslogs bli omlagda efter en situationsplans upprättande år 1926. Smala gångstigar som korsade de flankerande gräsytona i höjd med fontänen planerades, liksom en gång runtom dammen.

Situationsplan av gården framför sanatoriet år 1926. Norr om fontänen ses de flankerande pyramidsilverpopplarna. Vid var sida av mittgångens början stamformiga syrener. Hessleby Sanatoriums arkiv. Författarens egna markeringar.

Mittgångarna i de flankerande gräsytorna vid fontänen anlades aldrig. Dock gjordes en gångväg i en cirkel runt fontänen. Gräsytorna framför huvudbyggnaden hade från världskrigets kristider fram tills nyanläggningen av trädgården under sent 1920-tal använts som odlingsytor.

Odlingsytor på var sida mittaxeln, fram tills slutet av 1920-talet, då köksväxterna flyttades till sanatoriets norra sida. Vykort Bengt Petterssons samling

Flygfoto taget över sanatorieträdgården efter det att de nya ligghallarna byggts på mitten av 1920-talet. Längs mittaxeln syns de raka, symmetriska rabatterna. Pyramidsilverpopplarna står kvar. Vykort från Bengt Petterssons samling.

4.3.4 Gårdsplanen på norra sidan

Hela denna gårdsplan, som för 25 år sedan låg kal mellan byggnaderna, står nu om somrarna i den vackraste grönska. Mellan maskinhuset och närliggande byggnader planterades redan första åren 1901 björkar med tanke på eldfaran. Dessa hava nu vuxit upp till en vacker dunge av samma höjd som byggnaderna, och framför sanatoriet bryta en del lindar gräsmattornas jämnhet.¹¹²

¹¹² Wadstein, 1926, s.20

Längtan efter blommor torde ingenstädes göra sig starkare än på sjukhusen. Under de första 9 åren pryddes korridorer och dagrum uteslutande med blommor, som då och då erhöles i present eller av systrarna odlades i fönster och var det kunde lämpa sig.¹¹³

Systrarna planterade också mycket växter bakom köksflygeln, ovanför rotfruktskällaren och den stenbergsanläggning som sedan några år tidigare omgav den.

Ovan Kättingstaket vid köksflygeln gav ett formellt intryck. Fotografi ur Jubileumsskrift 1926. Th Sjuksyster vattnar inomhusväxter, Fotografi Bengt Pettersson samling.

Planteringar vid rotfruktskällaren, Hessleby Sanatoriums arkiv

Vi fick och vattna en del krukväxter i dagrum och korridorer, som vi tyckte var roligt och tidsfördrivande¹¹⁴

4.3.5 Trädgårdsodlingarna

Redan 1901 hade mindre områden brutits för odling norr om sanatoriet för att hushållet åtminstone sommartid kunna få någon omväxling i den ensidiga kött dieten. Blomsterodling blev det också. I ett styrelseprotokoll från 1909 skrevs det att "*blomsteranläggningarna har under åren utökats, till glädje för patienter och funktionärer*", samt att önskemål fanns att ha flera växter inomhus, och vintertid. Ett drivhus byggdes längs maskinhusets södra gavel för att kunna dra nytta av utstrålningsvärmerna från de intilliggande ångpannorna.¹¹⁵ Någon sakkunnig trädgårdsmästare fanns inte, men däremot stort intresse. Den blomstrande odlingsverksamheten visade sig snart både i urval och större efterfrågan – sanatoriet började kunna sälja trädgårdsprodukter.

¹¹³ Wadstein, 1926, s.35

¹¹⁴ Hermansson, 1981, del 3.

¹¹⁵ Styrelseprotokoll 26 oktober, 1909 Hessleby Sanatoriums arkiv

På vårarna vallfärdade mariannelundare upp till Hessleby för inköp av både blomsterplantor och rotfruktsplantor. Mängder av växter och blommor har sålts till Mariannelund under de år som gått¹¹⁶.

Så fortsatte trädgårdsodlingarna att utöka: År 1912 bröts ett planteringsland norr om sanatoriet för att ”kunna tillgodose sanatoriets behov av rabarber m.m.”¹¹⁷ Sex år senare bröts ett nytt trädgårdsland för att sanatoriet skulle bli självförsörjande på potatis och grönsaker.¹¹⁸

Växthuset. Notera hur basen av skorstenens täcks med klättrande grönska, samt de stenomgärdade rabatterna vid skorstenens fot. Vykort från tidigt 1900-tal, Bengt Petterssons samling.

Grönsaker var ej så vanligt på matsedeln de första 17-18 åren. År 1918 fick man en riktig trädgårdsmästare och då blev sanatoriet självförsörjande med blommor, grönsaker, rotfrukter och jordgubbar.¹¹⁹

Sanatoriet var självförsörjande med både jordgubbar, spenat, ärtor och bönor i olika sorter och så växter och blommor och åter blommor.¹²⁰

Under första världskriget säkrade sig hushållet mot liknande kristider genom nyodling och egen produktion. Under några år anslog överstyrelsen (Jubileumskommittén) 1000 kronor om året för ändamålet och skog fälldes, mark bröts och skördarna visade snart sina effekter i hushållskontot. Riktig fart i arbetet blev det först, när en av sanatoriets patienter, trädgårdsmästare till yrket, 1918 började leda trädgårdsarbetet. Lyckligtvis blev han, H. Altman, fullt återställd och anställdes år 1920.¹²¹

I årsrapporten för 1920 fick trädgården och dess skötsel följande omdöme:

Köksträdgården – de ursprungliga planerna mellan sanatoriet och stallet, de stora planerna framför sanatoriet samt nyanläggningen – har under det sista året befunnit sig i bättre skick än någonsin, alltsedan sanatoriet från och med 1920 haft fast anställd trädgårdsmästare, vilken på ett mycket förtjänstfullt sätt tillgodosett både det ekonomiska utbytet och skönhetskraven.¹²²

Nyanläggningen upptog år 1926 1 hektar mark. Arbetet utfördes av sanatoriets egna arbetskrafter. Man såg att försäljningen av trädgårdsprodukter motiverade både den fast anställda trädgårdsmästare, och en utvidgning av växthuset. Också de boende på sanatoriet var mycket nöjda med den allsidiga kosten. 1920 utvidgades det gamla växthuset kraftigt, och 1921

¹¹⁶ Hermansson, 1981, del 6

¹¹⁷ Styrelseprotokoll 21 oktober, 1912 Hessleby Sanatoriums arkiv

¹¹⁸ Styrelseprotokoll 27 augusti, 1918 Hessleby Sanatoriums arkiv

¹¹⁹ Hermansson, 1981, de 5

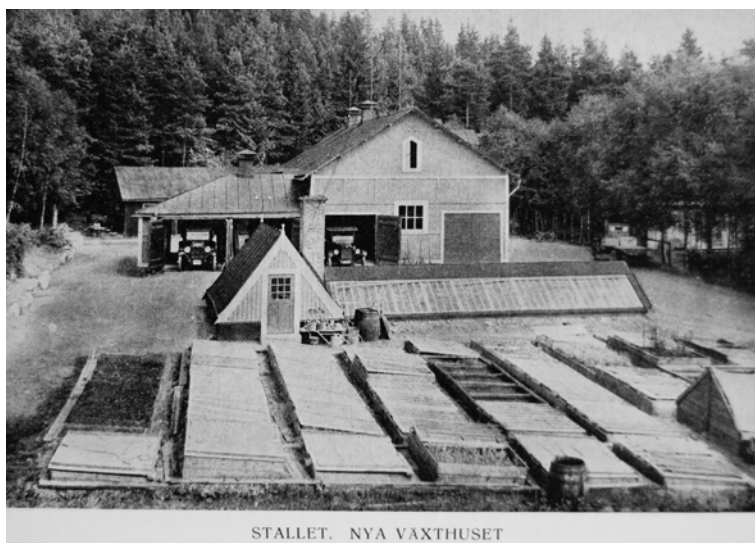
¹²⁰ Hermansson, 1981, del 6

¹²¹ Wadstein, 1926 s. 35f

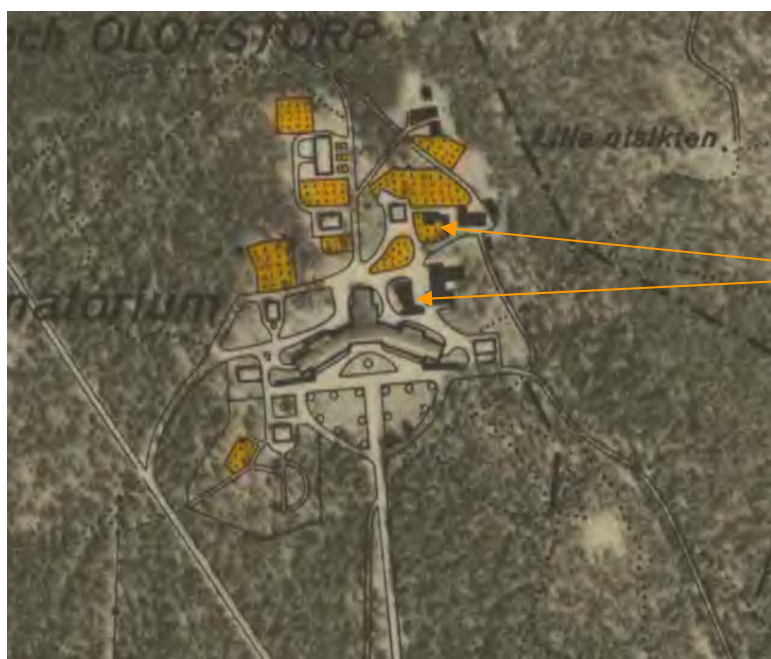
¹²² Årsberättelse 1920 Hessleby Sanatoriums arkiv

byggdes ett nytt drivhus uppe vid stallet. Vid sidan av detta anlades 1923 ett litet hus med värmepanna, som nästan uteslutande kunde eldas med trädrötter som togs upp vid odlingen.

År 1928 bröts ännu ett trädgårdsland, och köksväxter som tidigare hade odlats framför ligghallarna flyttades dit. Försäljningen av blommor och trädgårdsprodukter beräknades vid tiden inbringa 3000 kronor per år.¹²³

Nya växthuset och den lilla värmecentralen. Drivhus i förgrunden. Jubileumsskrift 1926

Utsnitt ur ekonomiska kartan 6577 år 1944

¹²³ Styrelseprotokoll 19 april, 1928 Hessleby Sanatoriums arkiv

4.3.6 De enskilda trädgårdarna vid personalbostäderna

Samtliga bostäder för tjänstemän och personal äro omgivna av lövträd och trädgårdar med fruktträd.”¹²⁴

Vid personalbostäderna anlades enskilda trädgårdar, omgärdade av hagtornshäckar och kallmurar. På gräsyterna anlades mindre bersåer och fruktträd, främst äppelträd och sötkörsbär, planterades. Skalan på växtbeståndet var mindre. På den ekonomiska kartan från 1944 kan det konstateras att personalbostädernas trädgårdar betecknades som just trädgårdar, medan den formella trädgården i söder förtecknades som park med trädrader om gångstigarna.

Överläkarvillan byggdes framför sanatoriets övriga anläggningar, så att utsikten mot söder blev ostörd. En liten stenlagd trappa ledde ut till trädgården på baksidan, där en tennisbana anlades. Bevarade rester av överläkarens trädgård finns i form av en gjuten damm och en terrassering i natursten. Se bildappendix för bilder på trädgårdarna vid personalbostäderna och marken vid överläkarvillan för en förståelse för hur det ser ut idag.

Söder om överläkarvillan, fotografi tv från Jubileumsskrift 1926, Th från Hesseby Sanatoriums arkiv.

¹²⁴ Wadstein 1926, s.20

5 SÄVSJÖ SANATORIUM

Flygfotografi taget efter trädgårdens moderniserande år 1933, Sävsjö Sanatoriums arkiv

5.1 Kort introduktion

Fastighetsbeteckning: Sävsjö 12:21

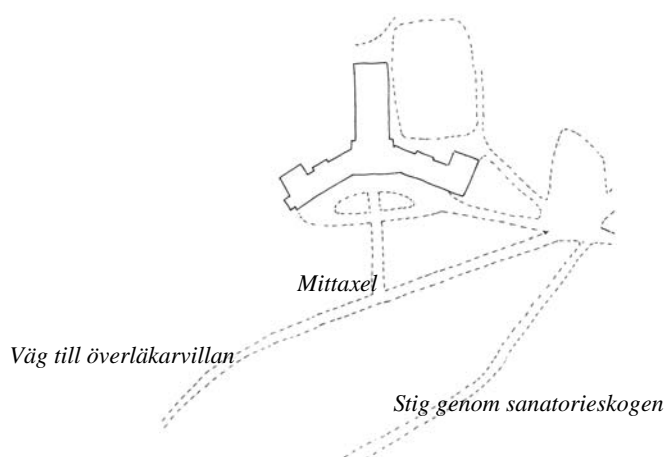
Användning: Sävsjö sanatorium var Sveriges största privata sanatorium. Bolaget upplöstes år 1947 och sanatoriet övertogs av Göteborgs stad som köpte upp byggnader, inventarier och park och även det omkringliggande skogsområdet. Sävsjö sanatorium blev Sävsjö sjukhus. År 1958 beslutades det att sanatorieverksamheten skulle upphöra helt och att anläggningen skulle användas för modern eftervård. Sjukhuset var för dyrt i drift och Sävsjö före detta sanatorium såldes 1985, för att göras om till hotell. Så blev dock aldrig fallet. År 1986 fick byggnaderna agera så kallad flyktingsluss, och övergick sen till att bli flyktingförläggning i Röda Korsets regi år 1988. Sävsjö kommun tog över den verksamheten år 1992. Avtalstiden gick ut 1994 och förnyades inte, eftersom invandrarverket hade börjat avveckla Sveriges flyktingförläggningar. Sävsjö kommun köpte anläggningarna, med planer på att eventuellt riva den stora byggnaden för att kunna stycka av parken till bostadstomter. Idag är anläggningen såld och huvudbyggnaden rymmer Ljunga Park Hotel och Konferens, företagshälsovård samt ett företagscenter. Övriga bevarade byggnader i före detta sanatorieområdet är före detta administrationsbyggnaden – tidigare personalbostad- samt en överläkarbostad. Administrationsbyggnaden har fortsatt kommunala kontor (Sävsjö 12:22). Överläkarbostaden är såld och i privat ägo (Sävsjö 12:25). Sanatorieskogen ägs och sköts av kommunen. Naturparken, Ljunga Park, utanför sanatorieträdgården tillhör kommunen och är idag ett populärt rekreativområde för sävsjöborna. I östra delen har en stadspark anlagts.

Kulturhistoriskt skydd: -

Läge i landskapet: Sanatoriet uppfördes på en mot söder sluttande grushöjd, väl skyddat mot alla vindar. Sanatoriets marker omges idag i norr och öster av blandad bebyggelse, och i söder av ett industriområde. Skogen fungerar som en barriär mot detta. Väster om parken ligger ett reningsverk samt en kärrmark. Naturparken präglas av den gamla skogen, som här och var bryts upp i slätterängar, vilka omhändertas av kommunen. Marken är ganska torr och mager. Undervegetationen består av blåbär och lingonris, mossor, skogsstjärna och harsyra samt fröplantor av gran och uppslag av rönn och björk där ljuset kommer åt. Ett fuktområde löper längs med ån i öster där massor från dikningarna av ån har lagts upp. Inte många träd trivs där.¹²⁵

Då kommunala Sävsjö trädgårdars anlade parkanläggning i östra Ljunga Park grävdes Sävsjöån ut och lades i bågar, för att efterlikna den tidigare ringlande formen. I lindallén mot sanatorieanläggningen planterades nya lindar och allén förlängdes därmed till den sträckning den en gång hade. Ovanför, väster om den konstgjorde nya dammen, skövlades en stor del av en granskog och kvar lämnades peltaspar och lövträd. Närmare sanatoriebyggnaden står en över hundra år gammal granskog kvar. Området är i övre delen magert och ganska torrt, för att ner mot ån bli lite fuktigare och rikare med kraftig vegetation med mjölkört, hallon, druvfläder och älggräs som har gallrats kraftigt. Området norr om vägen består av en flerskikta lövskog med undervegetation av sälg, druvfläder, asp med mera. Området har gallrats i viss mån.

Sanatorieträdgården idag: Nuvarande sanatorieträdgård är en förenklad version av den moderniserade trädgård som anlades på 1930-talet. Vägen till överläkarvillan finns kvar, liksom den halvcirkelformade häcken, med parodörträd och brunnsanläggningen. Slåta gräsmattor och höga träd dominerar annars bilden. Krocketplanen är täckt med gräs. Terrassträdgård och fruktodlingar på spaljéerna fanns bevarade in på 1990-talet, men revs i samband med bygget av en ny veranda. De höga granarna framför de nya ligghallarna, liksom ligghallarna, är borta. Vid platsen där granarna fanns finns nu en sänka i marken, som fyllts av en lönn och ett vildvuxet buskage av snöbollsbuske. Bevarat finns dock mittaxelns början, och rester av det symmetrisk parti som anlades kring den cirkelformade platsbildningen strax söder om mittpartiet. Stigens sträckning genom sanatorieskogen är i närheten av sanatoriet bevarad sedan 1800-talet (för fler bilder på nuvarande anläggning se bildappendix bilaga 4).

¹²⁵ Lagerkvist, u.å

Illustration Josefine Bengtsson Situationsplanen visar på de träd som fanns eller planterades vid sanatoriets anläggande. Den halvcirkelformade lindhäcken och parodörträden inom halvcirkeln planterades 1933.

5.2 Historik

5.2.1 En kurort under sena 1800-talet

Sävsjö har sitt ursprung som stationssamhälle. År 1864 öppnades järnvägen, och Sävsjö växte snabbt från några torp och backstugor till ett grannskap med över 1000 invånare vid sekelskiftet 1900. De första kurgästerna kom till Sävsjö på eget bevåg för att i skogstrakterna söka återvinna hälsa och krafter. Till en början inackorderade de sig hos ortsbefolkningen, och för samhällsborna innebar dessa gäster ett välkommet ekonomiskt tillskott. Sävsjö var en sorts semesterort.

Restaurationsvillan byggdes – ett vid tiden populärt så kallat schweizeri, en parkpaviljong med servering. Fotograf från Sävsjö Sanatoriums arkiv.

Någon sjukvårdsinrättning fanns till en början inte och kurgästerna, varav många var grosshandlare och doktorer, skötte sig på egen hand. I nybyggarsamhället fanns dock en entreprenörsanda, och ett bolag bildades år 1874 för att bedriva en kurortsverksamhet under mer ordnade former. Skogsområdet förvärvades och en av de första insatserna blev att uppföra den så kallade restaurationsvillan; en restaurang och samlingslokal för kurgästerna, som stod kvar fram till 1911. Den renoverades och byggdes till år 1896. Samtidigt som restaurationsvillan uppfördes byggdes Villa Selma med enkla rum för uthyrning, och en öppen veranda utmed ena långväggen och kortväggen där det fanns gott om utrymme för vilstolar. Flera liknande villor följde och grupperades i skogen runt om; Villa Emmy år 1876, Villa Ingeborg 1880 och sist Villa Hedvig år 1902.¹²⁶

Ett gångsystem i mjuka kurvor, med många möjligheter till olika promenadurer, kan ses på kartor från tiden. En mjuk linjeföring var ett av det sena 1800-talet viktigaste medel för att skapa en vacker park. Kanske innebar kurvorna också att monotoni i promenaderna undveks. Gångvägarnas kurvor förstärktes genom att vägen låg lite lägre i förhållande till gräsyrtorna. Mötet mellan gräs och sand gjordes distinka genom upprepad kanthuggning. Längs gångsystemet gjordes avknoppningar, vidgade partier, där bänkarna troligtvis placerade. Sannolikt planterades skyddade växtlighet bakom bänkarna.

Sanatoriet har i år blivit försett med en dyrbar och smakfull plantering omkring paviljongen /.../ den af kurgästerna begagnade delen af skogen skall inhägnas i enlighet med de önsknings kurgästerna föregående år framställt.¹²⁷

Efter hand byggdes i gläntorna enkla terrasser med plats för några vilstolar. Långt fram i tiden ska man ha kunnat se resterna av ”grefvarna Pipers och Reventlovs terrass” i slutningen mellan den nuvarande sanatoriebyggnad och doktorsvillan.¹²⁸

¹²⁶ Nilsson, 1998

¹²⁷ Jönköpings tidning (red) år 1877

Ovan Tv. Villa Selmas trappa till vänster och lilla Villa Ingeborg skymtar bakom tallarna. Notera den enkla trädgårdsbänken. Ovan th. Villa Hedvig med liggendera i anslutning till en stor grusplan. Tv. Villa Selma, Ovan Villa Emmy

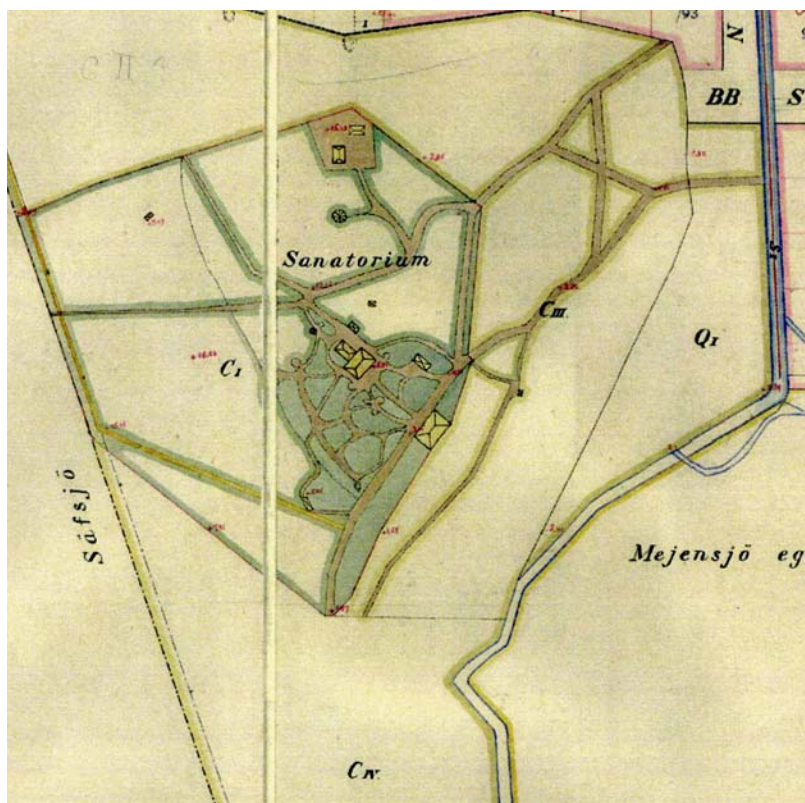
Enligt det senare sanatoriets överläkare doktor Tideström var det i början också många kurgäster som övernattade i riskojor under gran och fur- hela verksamheten gick ju ut på "friluftsliv i den härliga skogen". Kurverksamheten bedrevs bara på sommaren. Om dagarna levdes vad Tideström kallade ett sunt "indianliv" i hängmattan, i gröngräset eller i vilstolen på särskilt uppförda terrasser, men om kvällarna samlades gästerna i restaurationsvillan för att avsluta dagens sol- och luftkur med en rejäl "punschkur" (även det doktor Tideströms uttryck). Baler, maskerader och andra fester ordnades ofta, och sanatoriet blev ett veritabelt nöjescentrum, också för samhällsborna. De första tio åren var Sävsjö en känd och välbesökt kurort med många förnäma och framstående personer som gäster.

Läkare fanns här bara tillfälligt en och annan sommar de första åren. Verksamheten verkar överhuvudtaget ha skötts med ganska lösa boliner. Vid mitten av 1880-talet avtog tillströmningen av kurgäster successivt då tuberkelbacillen hade upptäckts år 1882 och andra behandlingsmetoder hade aktualiserats. De sjuka sökte sig ofta istället till moderna anläggningar med specialutbildade läkare. Sanatoriebolaget i Sävsjö ombildades vid ett flertal tillfällen fram till början av 1900-talet. Restaurationsvillan stängde.

Sanatoriebyggnaderna hade under alla år stått på ofri mark. De olika bolagen hade arrenderat områden med skogen. Markägare var patron Carl August Petersson, även kallad Rikepelle. När Petersson år 1905 sålde sin egendom till Jon Alfred Ågren från Vetlanda undantogs skogsområdet kring sanatorievillorna i köpet och överläts till Peterssons svärson; trävaruhandlaren Elof Hedberg. Elof Hedberg såg den vackra skogen som mogen och färdig för avverkning. Ryktet om hotet mot skogen spred sig snabbt och nådde snart professor Seved Ribbing i Lund. Han kände till Sävsjö och hur väl lämpad platsen för att driva ett sanatorium.

¹²⁸ Nilsson, 1998

Redan i september samma år hade han lyckats bilda ett nytt bolag med 152 delägare, till stor del läkare från Göteborg, som lyckades förvärva Byttners villor och hela skogsområdet, som därmed räddades från avverkning.

Parti från karta över beslutat område för Sävsjö Järnvägsstation från år 1882. Torkån, numera Sävsjöån sträcker sig från bildens högra hörn söderut. Den tidiga sanatorieverksamhetens villor och gångvägar är utritade.

Överläkare Hjalmar Tideström, tidigare underläkare på Österåsens sanatorium, anställdes och han gjorde tillsammans med byggnadsfirma Andersson & Abrahamsson i Eksjö upp ritningarna till ett nytt, stort och modernt sanatorium. Redan 1907 var anläggningen färdig för att ta emot de första patienterna. Kurortsformen hade övergått till sluten anstaltsvård med fast anställda läkare och övrig personal. Sävsjö sanatorium fick ett gott rykte och patienter från hela landet och även utomlands skrev in sig. Sanatoriet är beläget i det skogsparti där de tidiga kurgästerna vistades om dagarna.¹²⁹

Bland träden bakom brunnshuset förlades den nya huvudbyggnaden, Fotografi Sävsjö Hembygd-förening

¹²⁹ Nilsson, 1998

5.2.2 Anläggningen av sanatoriet

Byggnadernas disposition följde Hesslebys, men fasaderna präglades av jugendarkitektur. Konstruktionen var olik Hesslebys i timmer på bottenvåning av betong. Byggnadskroppen vinkelbyggdes med mittkropp och därifrån utgående vinkelställda flyglar som utgjorde en 80 meters fasad åt söder. Fasaden målades gul och kläddes med liggande fasspontpanel kombinerad med liggande panel på förvandring, skilda åt genom vitmålade väggband. Övriga detaljer vitmålades också. Andra inslag var burspråk med svängda överstycken och senare attikavåning på framsidan i söder. Valmat tak med profilerat kraftigt takutsprång täckt med röda betongpannor. Takkupor och frontespis kläddes med plåt.¹³⁰

I den mellersta flygeln, mittpartiet, som sträcker sig mot norr, fanns huvudentrén. Innanför huvudentrén låg på bottenvåningen den stora och ljusa hallen med öppen spis och på båda sidor om entrén sanatoriets två sällskapsrum; ett läsrum och ett musikrum. Från hallen gick man norrut in i matsalen, med plats för över 100 personer, och intill matsalen låg en mindre matsal där sanatoriets gäster i mera slutet sällskap kunde fira sina bemarkelsedagar. Bakom matsalen låg kök, matsal för betjäningen, diskrum, kökskällare etc. År 1933 utökades ekonomiavdelningen genom en tillbyggnad av norra flygeln. I mittpartiets andra våning fanns läkarnas mottagningsrum, mörkrum, laboratorier samt ett större väntrum kallat övre hallen. År 1926 gjordes en tillbyggnad av tredje våningen av mittpartiet med underläkarbostad och kamrersbostad. På översta våningen fanns bostäder för underläkare, kamrer och ett syrum. Hela den västra flygeln innehöll patientrum, liksom den övre våningen i östra flygeln. Patientrummen vette med få undantag mot söder. I den östra bottenvåningen låg kamrerens expedition, bibliotek, badavdelning, barberarrum, rum för desinfektionsugnen, spottkokningsapparaten med mera. År 1931 köptes en kamrersvilla i sanatoriets omedelbara närhet.¹³¹

Sävsjö sanatorium var landets största privata anstalt för lungsjuka. Totalt fanns 54 sjukrum med plats för 81 patienter, varav 27 var enskilda rum. De enskilda rummen var mellan 15,2-15,6 kvm stora och de delade 20,6-21,9 kvm. Rumshöjden låg på hela 3,1 meter. Sanatoriet hade särskilt ventilationssystem i läkarrummen, matsalarna och i köket. I övrigt fanns bara fönsterventilation, där fönstrens övre parti var vridbart kring sin horisontala axel, och ställbart för vilken öppning som helst.¹³²

Nordväst om sanatoriet, placerad inne bland tallarna, låg den 80 meter långa ligghallen, som förbands med huvudbyggnaden med en 55 meter lång, övertäckt gångbana. Ligghallen bestod av sex avdelningar, som separerades genom glasade mellanväggar. Liggstolarna var av järn och ”mycket bekväma, av den så kallade Sävsjö-modellen”.¹³³

Ligghallarna, Fotografi från Sävsjö Sanatoriums arkiv

¹³⁰ Kulturmiljöutredning Sävsjö kommun, 1989, s 107

¹³¹ Årsberättelser 1925-1926 respektive 1931, Sävsjö sanatoriums arkiv

¹³² Tideström 1910

¹³³ Broschyr 1916, s.11, Sävsjö Sanatoriums arkiv

År 1931 uppfördes nya ligghallar efter ritningar av arkitekt Birch Lindgren. Ligghallarna byggdes i trästomme på betonggrund med trappor i cement. Panelen var liggande spont på förvandring och taket täcktes med tegel. Taklisternas yttre synliga delar kläddes in med panel med profilerade lister. De nya ligghallarna revs 1978, då de var i mycket dåligt skick och ansågs sakna kulturhistoriskt värde eftersom de uppfördes så sent som på 1930-talet.¹³⁴

Överläkarvillan stod klar år 1907. I sanatorieskogens sydvästligaste del fanns ett solbad, uppfört år 1909. Av de fem villorna bevarades vid nyanläggningen Villa Selma, som gjordes till tjänstebostad för gift personal. Ny personalbostad byggdes år 1952 efter det att Villa Selma rivits.¹³⁵

Överläkarvillan byggd 1907 i nationalromantisk stil med småspröjsade fönster. Fotografi Sävsjö Sanatoriums arkiv.

Nya personalbostäder byggda 1952, på norra sidan av huvudbyggnaden. Fotografi Sävsjö Sanatoriums arkiv.

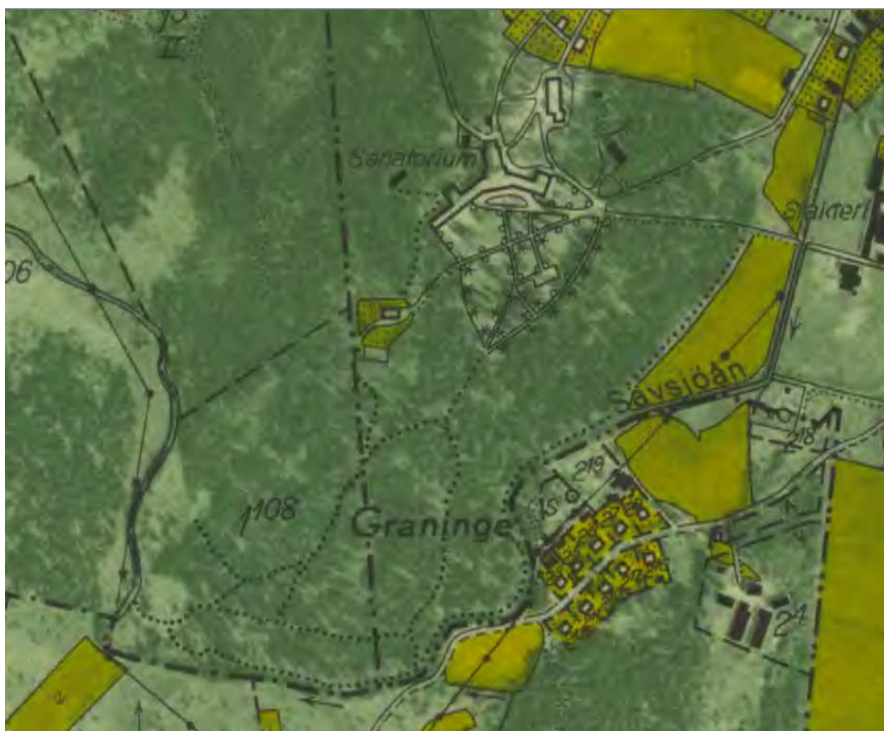

Utsnitt ur ekonomiska kartan från 1953. Överläkarvillan ses nere till vänster, sydväst om huvudbyggnaden. De nya personalbostäderna ses strax nordost om huvudbyggnaden.

¹³⁴ KÄLLA artikel

¹³⁵ Broschyr 1916, s.12

I sanatorieskogen låg ett nät av promenadvägar, som i stort sett var isolerat från omgivningen. Några enstaka broar ledde över Torkån, numera Sävsjöån. Naturparken präglades av den gamla skogen, som här och var bröts upp i slätterängar.

Utsnitt ur ekonomiska kartan från 1953. De streckde linjerna visar promenadvägarna genom skogen så som det såg ut i mitten av 1900-talet.

5.3 Sanatorieträdgården

Då det finns mycket knapphändigt källmaterial bevarat som visar på bebyggelse och trädgård på sanatoriets norra sida, fokuseras beskrivningen av Sävsjö Sanatoriums trädgård på den formella trädgården i anläggningens södra del. Det var också den här delen av trädgården, den formella framsidan, som var föremål för större ansträngning och investeringar. På norra sidan låg ekonomibygnader och kanske någon trädgårdsodling. Dock har det inom denna studie inte hittats belägg för någon köksträdgård.

Trädgården mot söder i anslutning till huvudbyggnaden markerad. Byggnaderna och trädgården på norra sidan nämns inte i bevarat källmaterial. Till vänster i bild syns överläkarvillan. Flygfoto taget efter 1911 då restaurationsvillan revs och flaggstången sattes upp på den plats där villan förut låg. Sävsjö Sanatoriums arkiv.

5.3.1 Tidiga 1900-talets trädgård influerad av kurortsanläggningen

I och med byggnationen av nya sanatoriebyggnaden gjordes till en början kompletterande grusgångar som en fortsättning av 1800-talets vindlande gångsystem upp till den nya anläggningen. Gångarna kantades av nyplanterade träd och blomstergrupper. Kurortsanläggningen hade präglats av en landskapsstil, men i och med sanatoriets anläggande eftersträvades en högre grad av symmetri enligt den tyska stilens principer. Framför entrén mot söder byggdes en terrass, med en smal trappa ned mot ett cirkelformat gångparti. Cirkelformen flankerades av två parterrer där bland annat vit syren och hortensia sattes. Det sistnämnda var en populär prydnadsväxt som introducerades i Sverige på 1800-talet.¹³⁶ Vid det cirkelformade gruspartiet stacks vitmålade gjutjärnsbågar längs med kanten och kring gräset vid telefonstolpen i partiets mitt. Planteringar av nya träd och blommande buskar koncentrerades till de nyanlagda gångvägskorsningarna, men enstaka träd sattes också längs med de nyanlagda grusgångarna. En blodlönn planterades närmast huvudbyggnaden, liksom lind och kastanj som så småningom växte sig stora och gav skugga.

¹³⁶ Ta vare på gamle hager

Det tycks som att vegetationen i trädgården i huvudsak bestod av gräsytor med buskar och träd satta i triangelformade planteringsytor. Buskar sattes också bakom sittbänkarna – med ribbor i mjuka rundningar och med utsirade gjutjärnstöd - för att ge avskildhet. Tapegrupper med blommor syns inte till på bildmaterialet, vilket stämmer väl överens med det sena 1800-talets början till motreaktion mot den välordnade tyska formella parken. Blomplanteringarna, då de förekom, blev naturlika. Längs huvudfasaden sattes spaljéer upp, där päronträd fick mjuka upp den strikta fasaden. En annan influens från tyska stilträdgårdar var gräsplanerna, som formades i mjuka rundlar och hade troligtvis olika typer av gräs i olika nyanser från ljusgrönt till blågrönt till mörkgrönt. Gräsmattan fick växa relativt hög, med ängshögt gräs på sina ställen. Växtligheten skulle hållas medvetet något vildvuxen för att visa på livets styrka. De enskilda villorna tycks sakna egna trädgårdar.

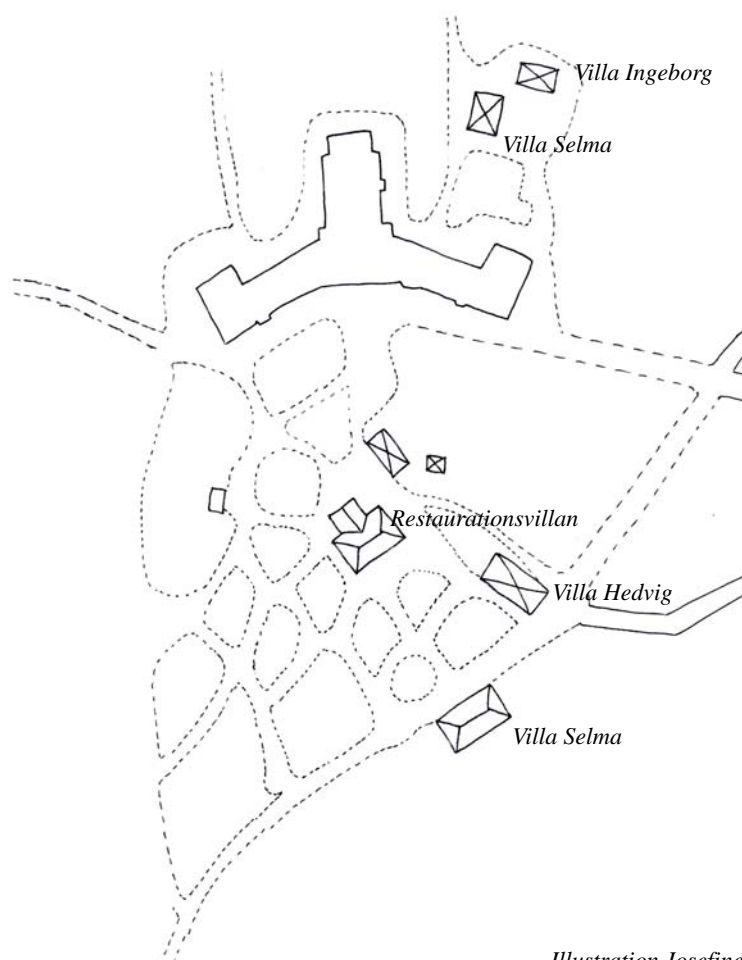

Illustration Josefine Bengtsson

Patienter på väg ut på promenad. Kvinnan längst till höger befinner sig mitt i det cirkelformade gångpartiet. Kring partiet planterades bågformade rabatter. Notera den mjukt välvda trappan i huggen granit och de smala ribborna i terrassens front. Sävsjö Sanatoriums arkiv

Spaljéerna längs med sanatoriebyggnadens fasad sattes upp redan år 1907. Päron planterades. I mitten av bilden ses en stamformig hortensias ljusa blommor. Gräsmattan hölls ganska vildvuxen med inslag av blommor. Precis bakom bänken anlades en bågformad rabatt.

Sävsjö Hembygdsförenings arkiv

Fotografi från 1911. Restaurationsvillan till vänster i bild och till höger ett cirkelformat parti med telefonstolpe i mitten. En smal väg leder in mellan en ridå av höga barrväxter i bakgrunden.

Buskplanteringar koncentrerade till gångvägskorsningen i mitten av bilden.

Sävsjö sanatoriums arkiv

Planeringarna vid vägkorsningen något uppvuxen. Växtligheten tycks blandat med träd och blommande buskar. De vita gjutjärnsbågarna syns tydligt i högra hörnet, liksom de blommande buskarna närmre restaurationsvillan. Vid foten av de två höga tallarna ses troligtvis den kastanj som ännu finn på platsen. Bänkens gjutjärnskonstruktion och mjuka rundning väl synlig.

Fotografi från 1911.

Sävsjö sanatoriums arkiv

Framför sanatoriet midsommar 1911, fotografi taget vid restaurationsvillan. Gräset växer högt bredvid sandgången. Sävsjö sanatoriums arkiv

Hembygdshistoriker Elna Nilsson beskriver:

Framför den stora träbyggnaden anlades en vidsträckt park med slingrande gångar, rabatter, buskage, gräsmattor och krocketplan – krocket ansågs vara ett mycket lämpligt spel för lungsjuk, som skulle vistas ute utan att anstränga sig allt för hårt. Lite här och där både i parken och i skogen fanns sittbänkar för den trötte – eller för svärmande par. Hur det tidigare förhållit sig med uppfartsvägen från samhället framgår ingenstans. Av bevarade foton att döma tyckte den inte ha varit särskilt imponerande. Nu blev den ordentligt iordninggjord och riktigt pampig. Bron över ån var bred och körbar och vägen genom skogen lystes upp av gatlyktor /.../ Gatlyktorna försågs sommartid med hängande planteringar i specialkonstruerade behållare runt stolpen. Det var mycket elegant.¹³⁷

5.3.2 Trädgården tar form

Efter att restaurationsvillan rivits 1911 anlades en cirkelformad grusad mötesplats med flaggstång i mitten i dess ställe. I korsningarna planterades buskar och träd. Böjda, vita vidjor användes fortfarande för att markera mötet mellan gräsytor och grusgångar. Gångsystem och andra element förenklades och rätades upp; helt i enlighet med tidens nu utvecklades motreaktion mot den tyska stilens slingrande former.

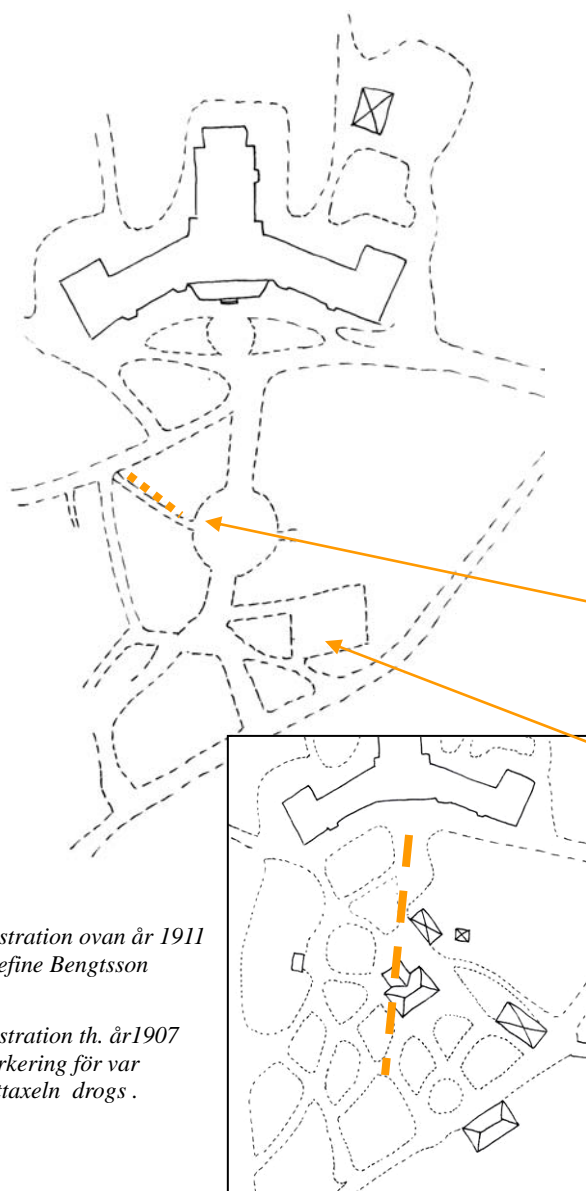

Illustration ovan år 1911
Josefine Bengtsson

Illustration th. år 1907
Markering för var
mittaxeln drogs.

Gångvägssystemet vid den nyanlagda trädgården.
Sävsjö sanatoriums arkiv

Gångvägssystemet lades om år 1911. Buskagen
vid korsningarna något uppvuxna. Sävsjö
sanatoriums arkiv

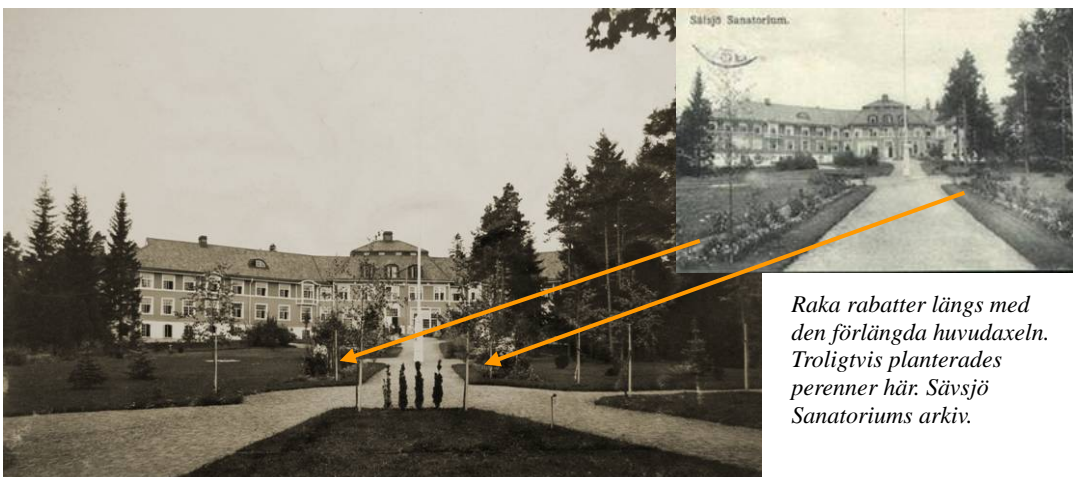
Krocketplanen sedd från söder, med sanatoriet i
bakgrunden. Notera hur buskar har planterats
bakom sittbänken för att skapa en avskild plats.
Sävsjö Hembygdsvärdens arkiv

¹³⁷ Nilsson, 1998

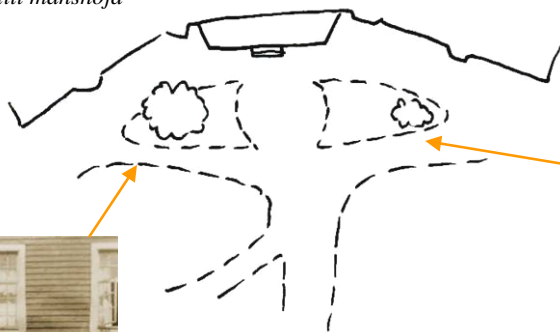
Sävsjö Sanatorium, Vy från Parken.

Vid vägen mot överläkarvillan, anas hörnet en plöjd odlingsyta. Vid korsningen av promenad vägen till överläkarbostaden har buskaget växt till sig. Längre ned i trädgården skymtar en formklipp häck i en gångstigskorning, häcken stod förut i anslutning till restaurationsvillan. Till vänster i bild, mot ost, ses nyplanterade träd och buskar på gräsytan innan granarna och tallarna tar vid. Sikten mot skogen i söder domineras av grantoppar. Sävsjö Sanatoriums arkiv

Raka rabatter längs med den förlängda huvudaxeln. Troligtvis planterades perenner här. Sävsjö Sanatoriums arkiv.

Björkar planteras längs det symmetriska lagda grusgångssystemet. Via den övre vägen till höger i bild nåddes krocketplanen. Tv: den populära hortensian har vuxit till manshöjd

En vit syrén hade blivit planterad sydväst om terrassen. Sävsjö Sanatoriums arkiv.

Hortensian blev flitigt fotograferad. Notera den vildvuxna karaktären på de marktäckande klövern, växtligheten på spaljéerna längs med byggnadskroppen och de öppna fönstren.

Vid den cirkelformade platsbildningen närmast huvudbyggnaden anlades två bågformade, relativt strikta rabatter, som inramades med ljusa blommor. Det tycks av bildmaterialet som att rabatterna nere i trädgården kunde ha kantats med ljusa eller vitmålade stenar. När buskarna och träden hade fått växa upp i parken under sent 1920-tal syntes ambitionen tydligt att gestalta en trädgård som skulle framstå som att den växte naturligt på platsen.

*Bågformade rabatter bakom
ljusmålade bänkar,
symmetriskt placerade på
vardera sida en rund rabatt i
det cirkelformade gruspartiets
mitt. Björkarna ses uppväxta
bortom flaggstången.
Broschyr för Sävsjö
Sanatorium år 1929*

*Ljusa räta grusgångar, med
nyare planteringar vid
gångarnas korsningar. I
rabatten till höger i bild
ramas rundeln och den
bågformade rabatten vid
korsningen in med hjälp av
ljusa stenar alternativt ljusa,
lågväxande blommor.
Rundklippt buxbom eller
liguster i mitten närmast i
bild. Växtligheten i spaljéerna
på fasaden nu relativt uppväxt.*

*Trädgården uppväxt och
lummig. Bänkarna gömmer
sig nästan under
vegetationen. Fotografi
taget från mittpartiets
andra våning.*

5.3.3 Modernisering av trädgårdsanläggningen år 1933

Sanatorieanläggningen var verkligen storslagen och nog blev den omedelbart en Sävsjöbornas stolthet. Den stora gula träbyggnaden med sin 80 meters fasad blev ännu mäktigare, sedan ligghallarna omkring 1930 flyttats, så att de utgjorde en förlängning av den västra armen. Det ursprungliga "solbadet" var tämligen enkelt och låg i skogen intill sanatoriet.¹³⁸

I förslaget till trädgårdens modernisering år 1933 föreslogs skapandet av en siktlinje från huvudtrappan, mellan lönnarna och ned till en brunn som skulle omges av en halvcirkelformad häck av glanslind. Två kastanjer och tre lindar skulle planteras i anslutning till brunnsanordningen. Fram till brunnen planerades två kalkstensgångar leda i östvästlig riktning som sedan förde vidare genom den halvcirkelformade häcken under valvbågar. Det åttakantiga brunnskaret skulle gjutas i betong och ha järnkonstruktion för brunnskaret. Kring brunnen skulle 4 parodörträd av "pyramidaspar" planteras. Utmed häcken placerades bänkar.

I planen föreslogs också att en skarp lutning skulle skapas och sedan stensättas, precis nedanför lönnarna vid huvudbyggnaden, varefter marken fick slutta jämt ned mot brunnen. I slänten planerades två trappor som förbands med stegstenar. Öster om huvudgången föreslogs en lång, rak rabatt med perenner och en häck som bakgrund mot öst. Vägen till överläkarbostaden ansågs stycka upp gräsmattan och störa utsikten. En ny sträckning föreslogs, som skulle gömmas något av pyramidträd.

Den nuvarande rundeln framför huvudtrappan föreslogs bli omgjord till bassäng- och veranda med kalkstensmurar på tre sidor. En trappa på var sida om bassängen skulle föra ned till den. Marken skulle beläggas med kvadratiska kalkstensplattor med gräs emellan. I hörnen utmed muren planerade bänkar och i rabatterna föreslogs rosor.¹³⁹

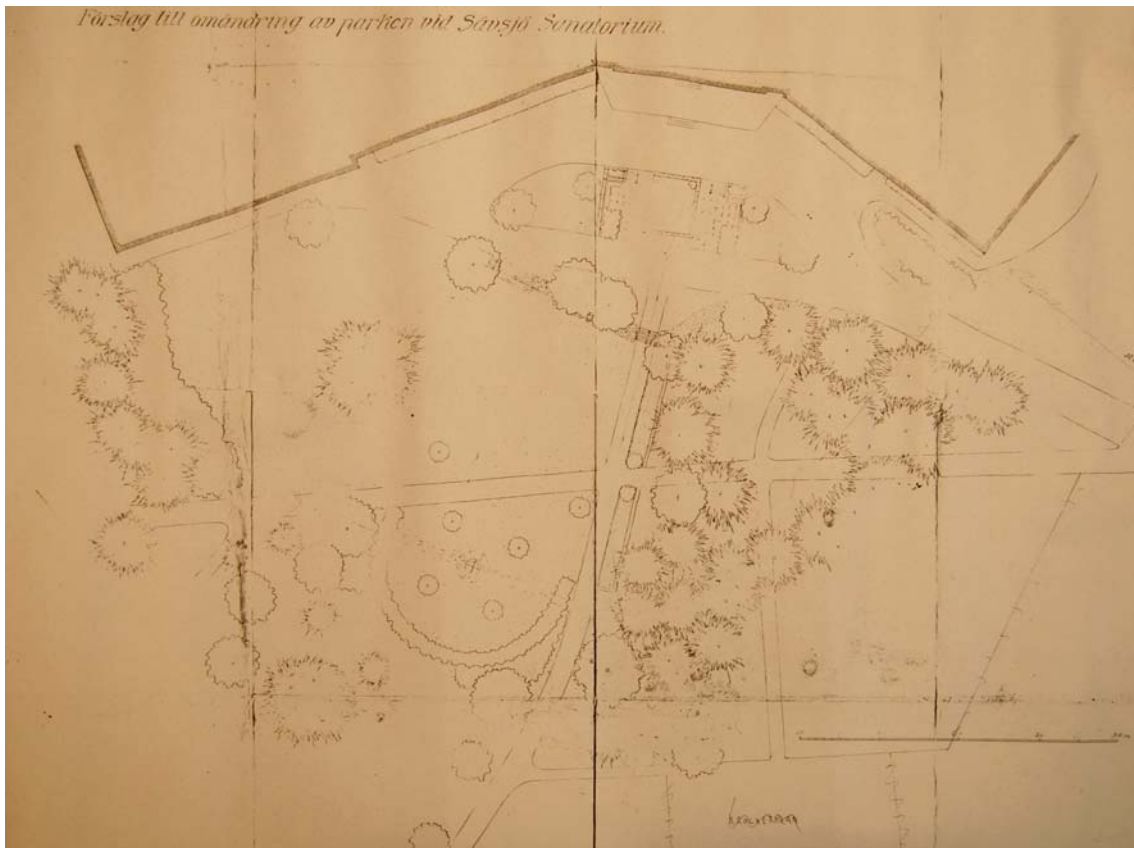
Flygfotografi taget från söder cirka 1940-tal. De nya ligghallarna skjuter ut från västra flygeln. Trädgården har moderniserats. Synligt på fotografiet är det stenlagda partiet i sluttningen nedanför sanatoriebyggnaden. I stenpartiets västra del ligger en smal trappa varifrån mittgången nås genom stigstenar. Söder om stenpartiet, tvärs över vägen till överläkarvillan, har den halvcirkelformade häcken anlagts. Plattstenar löper från mittgång, via brunnen till vägen mot överläkarvillan.

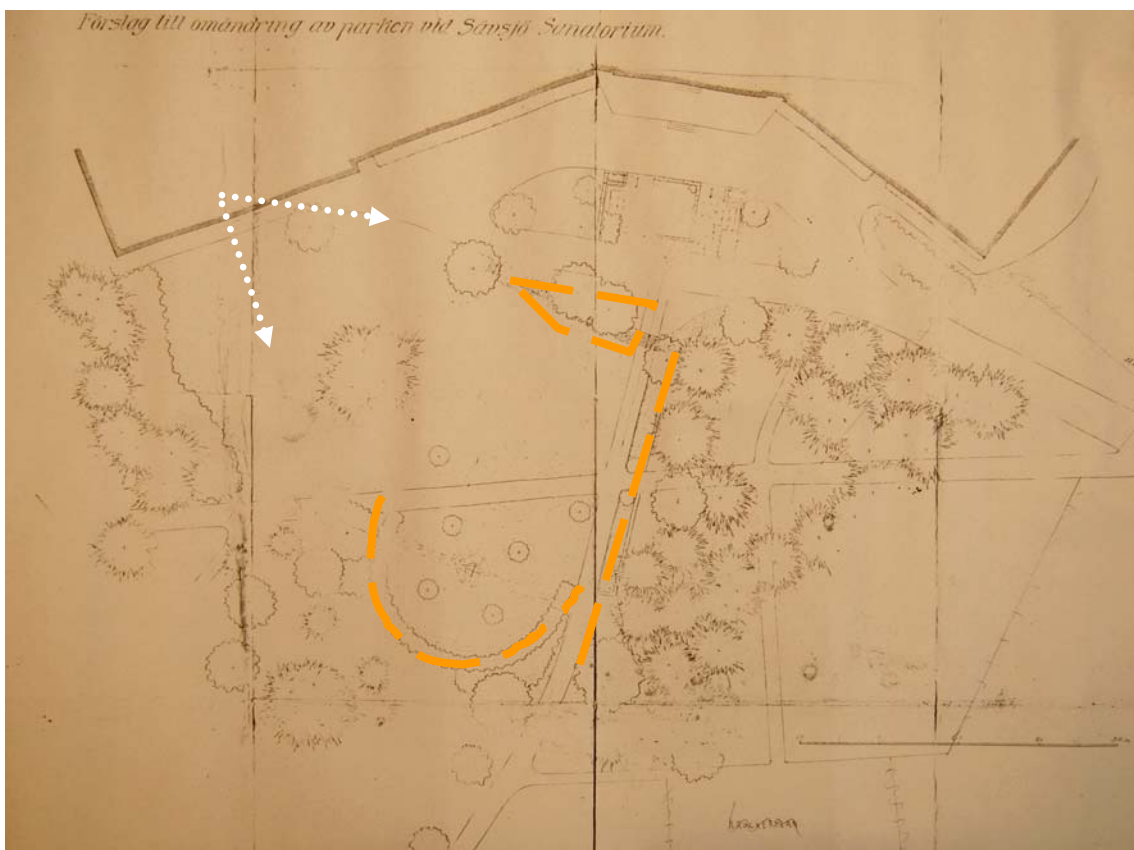
Lindarna vid brunnsanordningen precis nyplanterade. Stenpartiet skyntar vid lövträdens fötter. Sävsjö Sanatoriums arkiv.

¹³⁸ Nilsson, 1998

¹³⁹ Förslag till trädgårdens moderniserande år 1933

Förslag till omändring av parken vid Sävsjö sanatorium 1933, Sävsjö Sanatoriums arkiv

Stenpartiet, den halvcirkelformade häcken och de långa rabatterna med häck som bakgrund mot öst skapade ett slutet rum, som ämnades bli beskådat främst från de nya ligghallarna. Halvcirkelformen med öppning mot huvudbyggnaden skapade ett öppet trädgårdsrum enligt funktionalismens principer fram till stenpartiet i norr och huvudgången i öster. Växtligheten utgjorde bara yttre gränser. De formklippta häckarna skapade ett stramt arrangemang som

kontrasterade mot de höga träden bortom- I huvudsak användes annars befintlig växtlighet.. Klippta häckar var något önskat inom funktionalistiska trädgårdar, och troligtvis influerades trädgårdsarkitekturen här ifrån tidigt 1900-talets Arts and Crafts trädgårdar. Likaså tillhörde den långa perennrabatten de nyformalistiska trädgårdarnas stildrag.

Trädgården efter moderniseringen.. Brunnen har lyfts fram och ringats in av stegstenar omgärdade av lågväxande buskar. Rätta stengångar ligger i gräset mot öst, väst och syd. Fotografi från broschyr sent 1930-tal, Sävsjö sanatoriums arkiv.

Bifogat till förslaget för trädgårdens modernisering fanns en växtförteckning (se bilaga 4). Vid ”bassin- och sittplatsanordningen” ersattes det populära hortensiaträdet med 12 nya plantor. Därtill tillkom 30 plantor rödhätte – klasblommiga rabattrosor - och 30 Ellen Poulsen. Båda var mycket populära rossorter under tidigt 1900-tal. Iris, kabbleka och daggfunkia planterades också vid det nya terrasspartiet. I dammen sattes näckrosor.

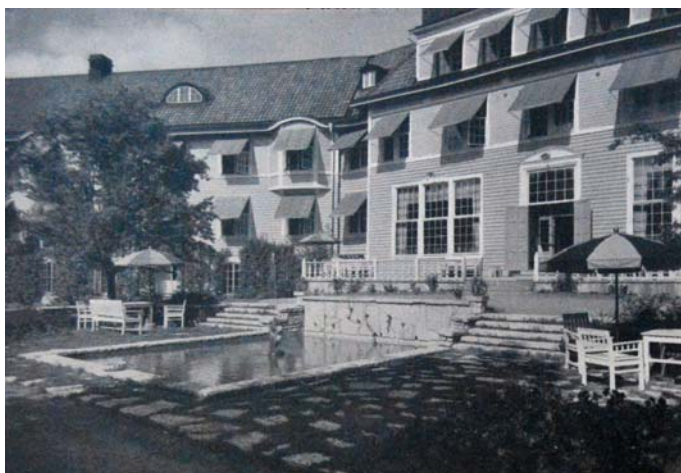
I stenpartiet blandades både nya och äldre sorters blommor. Bland de äldre kan nämnas fjädernejlikor från renässansens och från medeltiden spindelvävstaklök. Växter som hade introducerats på svenska marknaden under 1800-talet var kaukasiskt fetblad, stor gul fetknopp, den ljusst rosa fjällbruden, karminrosa flox, vit bräcka och röda lingonoxbär. Fetbladsväxter, var som nämnts i uppsatsens trädgårdshistorik, ett populärt inslag i funktionalistiska trädgårdar.

Den perenna rabatten på fotografi taget under mitten av 1900-talet. Sävsjö hembygdsförenings arkiv.

Till de perenna rabatterna längs med mittgången föreslogs en lång rad blommor. Nya kulturväxter för 1800-talet var: solbrud, (röd-orange) tigerlilja (orange), skuggbräcka (ljusst rosa), liguster (tätväxande buske) ölandstok (gula blommor) hornviol, riddarsporre, (mörkt blå). En ny växt för 1900-talet var praktstenört (gul). I övrigt sattes mestadels äldre kulturväxter i många olika färger: Häckberberis, backnejlika, kuddaubretia (lila), hybridfingerört, fagertrav (vit) karpaterklocka (lila), sibirisk vallmo, tusensköna, rosenmarguerite (rosa), höstflox (rosa),

iris, gökblomster, höstöga (gul), kransveronika (ljuslila) axmalva (skär), flox (vit), aster, höstsolros (gul), löjtnantshjärta, brunröd daglilja, hybridaster, praktriddarsporre, kanadagullris (gul), solbrud och italiensk oxtunga (blå) .

Dammen med trapporna som leder ned från terassen . Fotografi i broschyr från 1930-talet. Sävsjö Sanatoriums arkiv

I årsberättelsen från 1933 togs anläggningen av terrasserna och dammen upp. Det berättades att dammen hade blivit omgiven av rabatter och en låg mur och att breda trappor ledde ned till dammen från sanatoriets ingång. Den rymliga terrassen och trapporna ned till trädgården tillhörde funktionalismens karaktärsdrag. Plattläggningen på terrassen var en nyhet vid tiden. Men karakteriserande för Arts and Crafts-influenser var den formella stil nära huset som skapades med huggna murar, terrasser, trappor och räta grusgångar.

Vidare uppgavs det i årsberättelsen att stora gräsmattor hade blivit anlagda nedanför terrassen, liksom att vägen till överläkarbostaden lagts om något söderut, för att ge en större gräsyta norr om vägdragningen, samt och att en brunnsanläggning i "klosterstil" hade byggts.¹⁴⁰ Brunnsanläggningen må vara influerad av Arts and Crafts glimtar mot medeltida arkitektur. År 1934 anlades en "babygolfbana" för patienternas förströelse och en ny uppfartsväg till sanatoriet drogs genom parkens östliga delar. År 1935 skänkte några av patienterna en fontänskulptur att placera i dammen.¹⁴¹

¹⁴⁰ Årsberättelse 1933

¹⁴¹ Årsberättelse 1934 respektive 1935

6 SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Sanatorieträdgårdar utgår från en idé om naturen och trädgårdens helande kraft. Rådande tankar om naturens roll för samtiden har diskuterats översiktligt, men framförallt är det den uttänkta organisationen av utemiljön som undersökts. Avsikten har varit att komma närmare vad trädgårdarna och parkerna representerar ur trädgårdshistoriskt, och vårdhistoriskt, perspektiv med avseende på former och uppbyggnad under den tid då sanatorierna var verksamma under första hälften av 1900-talet. Hessleby och Sävsjö sanatorieträdgårdar har några gemensamma karakteriserande drag.

Anläggningarna var enligt rekommendationerna byggda på torr, höglänt mark och inom en generöst tilltagen andel mark, omgivna av barrskog. Huvudbyggnaderna vetter mot söder och flyglarna på var sida om huvudbyggnaderna kan liknas vid armar som öppnar sin famn ut mot trädgårdarna. Trädgårdarna är båda anlagda som gläntor i en tallskog, med en relativt öppen yta söder om huvudbyggnaden, nästan i form av en stor halvcirkelform som löper mellan flyglarnas gavlar. Barrskogen omslöt och skapade en barriär mot världen utanför – ett önskat inslag i alla hälsoträdgårdar. Norr om huvudbyggnaden lades köksträdgård, ekonomibyggnader, personalbostäder och tillhörande trädgårdar, för att inte skymma utsikten från ligghallarna. Anläggningen framför sanatoriets huvudbyggnad utgjorde trädgårdsanläggningens mest påkostade parti, vars funktion tycks vara att betraktas snarare än för att promenera runt i. För promenader fanns flera stigar och rutter att välja på i den omgivande naturparken.

Hessleby sanatorium byggdes på tidigare obebyggd skogsmark, medan Sävsjö sanatorium, som utgick från samma ritningar som Hessleby, byggdes i anslutning till en kurortsverksamhet som påbörjades under 1870-talet. Trädgårdarna kom därmed att skilja sig något i utformningen.

Hessleby sanatorieträdgård utformades i samklang med huvudbyggnadens och paviljongernas symmetri med starka barockinslag, hämtade från svensk stormaktstid. Detta var ett jubileumssanatorium, byggd med medel från Oscar II:s jubileumsfond, och skulle därmed utstråla symbolik, kunglig makt. Trädgården fick som följd till sin struktur en förenklad form av barockträdgård med mittaxel genom symmetriska planteringsytor. En lång terrass längs med mittpartiet och en cirkelformad platsbildning med fontän nedanför markerade början av mittaxeln. Platsbildningen flankerades av två symmetriska partier med blommor, träd och buskar. Planteringen vid sidan av mittaxeln längre ned i trädgården bar dock större prägel av det tidiga 1900-talets strömningar mot det vildvuxna och naturliga, samt användandet av inhemska träd och buskar. Det är för övrigt anmärkningsvärt att trädgården utformades av dåvarande SJ:s trädgårdsdirektör Agathon Sundius – en tongivande trädgårdsarkitekt på sin tid – vilket talar för hur mycket kraft och resurser som faktiskt lades på kampen mot lungtuberkulos.

Det speciella med Sävsjö sanatorieträdgård är att den anlades i en redan existerande kurortspark. Därmed visade sanatorieträdgården under tidiga år många tydliga spår av 1800-talets trädgårdsideal med vindlande gångsystem i en landskapspark. Framför sanatoriets entré mot söder byggdes en terrass, med en smal trappa ned mot ett cirkelformat gångparti. Successivt omdanades trädgården till att bli mer lik en anläggning i tysk stil, med fortfarande svällande former i gångsystemet men nu ordnade kring en mittaxel som anlades mellan entré och en tidigare gångvägskorsning nere i trädgården. Vissa inslag av Arts and Crafts formträdgårdar påträffades också. Med andra ord uppvisar strukturen i Sävsjö sanatorieträdgård större inslag av internationella influenser, från Tyskland och Storbritannien. Intressant nog visar studier av Sävsjö sanatorieträdgård på utvecklingen från 1800-talets så populära landskapsstil, mot tysk stil, över till sekelskiftets nationalromantiska drag, till inslag av både Arts and Craftsinslag funktionalism i moderniseringen av trädgårdsanläggningen under

tidigt 1900-tal. Som nämnts i uppsatsens trädgårdshistorik var inte trädgårdsidealerna tydligt utpräglade vid sekelskiftet, vilket också visade sig i utvecklingen av Sävsjö Sanatorieträdgård.

Bygget av sanatoriet var en del i en internationell rörelse som togs sina uttryck i Sverige, och i sanatorieträdgårdarna samtidigt i förhållande till rådande trädgårdsideal. Vad gäller växtinslag dominerades trädgårdarna av rådande nationalromantiska strömningar, med inhemska plantor. Kanske var detta ett försök att skapa en hemtrevlig känsla också i trädgårdarna – som nämnt så var det, på grund av de långa vårdtiderna, rekommenderat att försöka få patienterna att känna sig hemmastadda. I trädgårdarna fanns med andra ord inte plats för större experimenterande och trädgårdarna låg inte i fronten för av trädgårdsstilarnas utveckling.

Om förhållandet mellan sanatorieträdgårdar och byggd arkitektur under tidigt 1900-tal ska sammanfattas generellt utefter vad som påträffats i teoretiska källor och vid exempelstudierna rör det sig om formträdgårdar, det vill säga en i sin struktur arkitektonisk trädgård med ett starkt regelbundet uttryck. Mittaxeln kan utifrån de två exempelstudierna sägas göra ett viktigt inslag i anläggningen av formträdgården på sanatorieanläggningarnas sydsida/framsida. Det hade varit intressant att utföra fortsatta studier på Sveriges övriga sanatorier för att utreda hur spridd den barockliknande trädgården blev, efter det att den anlagts vid Hessleby men också Hålahults jubileumssanatorier.

En viktig skillnad mellan anläggningarna var köksträdgårdsodlingarnas betydelse – i alla fall att döma av det bevarade källmaterialet. Vid Hessleby Sanatorium beskrevs köksträdgårdarna och växthusen i årsberättelser, de diskuterades vid styrelsemöten samt fotograferades och gavs ut som motiv på vykort. Den norra sidan, ekonomisidan om man så vill, dokumenterades, för att uttrycka det kort. Vid Sävsjö förekommer inga spår av köksträdgårdsodlingar, och bebyggelsen på norra sidan huvudbyggnaden dokumenterades i obetydlig utsträckning. Dessvärre stod inte Sävsjö Sanatoriums styrelseprotokoll att finna i arkivet, vilket kanske hade förändrat denna uppfattning. Kanske hade denna skillnad att göra med vilken typ av sanatorier Hessleby och Sävsjö var; Hessleby var ett folksanatorium för mindre bemedlade. Sjukavgifterna var därmed låga, och patienterna engagerades i hushållet för att på så sätt bidra till ekonomin. Sävsjö sanatorium hade högre avgifter, och därmed kunde det knappas krävas av patienterna att de skulle medverka till självhushållning. Dock verkar det som att många av Hessleby patienter uppskattade att ägna sig åt grönsaks- och blomodling, med tanke på de goda resultat och den expansion som köksträdgårdarna hade. Utifrån arkivmaterialet bedömer jag att köksträdgården ägnas mer uppmärksamhet än formträdgården. Kanske gav odlingssysslan, med försäljningen till Mariannelundarna, patienterna en känsla av att ha en funktion i samhället. Som institution var ju annars en vistelse på sanatorium stigmatiserad i och med den isolering den innebar. Källorna i arkiven har dessvärre inte gett några större ledtrådar till hur patienterna upplevde sanatoriemiljön och hur de upplevde och använde trädgårdarna, förutom för krockettävlingar och midsommarfirande. Att genomföra en etnologisk studie med intervjuer, kanske på plats i trädgårdarna, var vid denna studies början planerad. Dock fick inslaget strykas på grund av den begränsade tidsrymden.

Likväl hade intervjuer med patienter och personal kunnat ställas mot en diskursanalys av det övriga samhället syn på svenska sanatorier. Självklart mådde patienterna dåligt såväl fysiskt som psykiskt i varierande grad, med oro för vad som skulle hända dem, om de skulle dö, och i det fall de överlevde, vad som skulle ske i framtiden när de återvände till livet utanför sanatoriet. Min blygsamma uppfattning efter att ha studerat patienternas egenproducerade tidningar, läst *Bertagen* och *I Dödens Väntrum* och tagit del av patienters historier är att det bands starka gemenskaper inom sanatorierna, och att det fanns utrymme för medmänsklighet och värme. En forskning kring hur sanatoriemiljöerna värderades kan därför vara intressant, just för att bemöta, verifiera eller falsifiera, de fördomar som fortfarande finns om sanatorierna. En sådan utredning kan bidra till hur sanatoriemiljöer ska värderas idag som del av det svenska kulturarvet, och för att skapa incitament för att utveckla den aktuella bebyggelsemiljöns värden.

Sanatorier generellt visar på samtiden sociala och medicinska idéer och vilka insatser som de medförde i form av förebyggande åtgärder och behandling av lungtuberkulosen under tidigt 1900-tal. Då inget botemedel fanns blev sanatorier ett fysiskt uttryck som sammanfattar den insats som baserades på hopp om bättring och rädsla för smittans spridning. Samhället förlitade sig på platsen som viktig del i läkandeprocessen och på landskapets effekter om det kom in tidigt i sjukdomsförloppet. Att bebyggelsekategorin sanatorier utformades med trädgårdar och parker kan tydlig kopplas samman tidens borgerliga med vurm för natur- och parkvistelse som rekreativ sysselsättning. Som nämnts i uppsatsens trädgårdshistorik lyftes parkerna fram som lämpliga miljöer att umgås i, och som ansågs ha en förmåga att dana människor, rekreera kropp och själ och att höja deras moral. Borgarna var, med läkarna i spetsen, tidens nya maktfaktor. Läkarnas uppgift var ju också att utbilda sanatoriepatienterna - få dem att uppskatta ljus och luft, och sedan sprida sina lärdomar vidare ut i samhället. Hur förkunnelsen faktiskt spreds och påverkade den svenska bebyggelseutvecklingen är ytterligare ett intressant ämne att forska vidare om.

Ett uttalat motiv för undersökningen som helhet har varit att bidra till förståelsen av hur en anläggning med hälsa och rekreation som huvudsyfte och idé har utformats, vilket i sin tur kan ge verktyg för gestaltning av nya anläggningar i hälsobringande och rekreativt syfte. Som nämnts i historiken om kampen mot lungtuberkulos i Sverige, ersattes den gröna vården av den vita i takt med att nya forskningsframgångar tillkom under 1900-talets första hälft. Men idag (2011) finns tendenser på att sjukvården allt mer återgår till grön vård. Lena From skriver i den läsvärda antologin *Arkitektur som Medicin* att tillfriskningsprocessen hos såväl somatiskt som psykiatriskt sjuka påstås gynnas av samma faktorer: frisk luft, tillgång till växtlighet och natur och stora ytor för bibehållande av människans personliga sfär. Det är dessa antagna tillfriskningsfaktorer som forskningsinriktningen *Evidence Based Design* försöker bevisa. Tesen är att stress förvärrar all sjukdom och att stressreducerande faktorer förbättrar läkningsprocessen. Forskningen tar således både den fysiska miljön och den sinnliga upplevelsen av miljön i beaktande. *Evidence Based Design* har vunnit starkt genomslag i Sverige, och internationellt, till viss del beroende på att forskningsområdet arkitektur och läkning länge varit eftersatt. Många arkitekter kritiserar dock det vetenskapliga paradigmet som enbart baseras på det kliniskt evidensbaserade och kräver ett nytt förhållningssätt där arkitekternas konstnärliga och intuitiva arbete tillmäts större betydelse. Det handlar om *hela* människan, och vårdbyggnadsarkitekturens sinnliga egenskaper kräver fortfarande mer utforskning, menar Lena From.¹⁴² Vid förra sekelskiftet var läget på sätt och vis det omvända: det naturvetenskapliga förhållningssättet, som kritiseras idag, hade blivit förhärskande just vid tiden då Hessleby och Sävsjö sanatorier initierades. Samtidigt fanns inga kliniska botemedel för lungtuberkulos, och tilltron fortsatte riktas mot det som stod till buds: vårdbyggnadsarkitekturens sinnliga egenskaper. Därtill var den då fashionabla institutionaliseringen det främsta medlet att skapa kontroll över folkets hälsa. Sanatorieträdgårdar uppkom i en unik kontext, och ger uttryck för samhällets syn på människan och patienten, och på människans förhållande till naturen. Där finns mycket att lära.

Teckning i *Ronden* – tidningen för glatt humör på Sävsjö Sanatorium, 1927

¹⁴² From, 2009, 263ff

7 KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Arkiv

Landsarkivet i Vadstena, depå Slottet

Hessleby Sanatoriums arkiv

A1: 1-4 Styrelseprotokoll med bilagor 1901-1954

B2 A:1 Koncept med bilagor till årsberättelser 1902-1952

F4 A: 1-4 Handlingar rörande byggnationer och underhåll 1898-1956

F5 A: 1 Administrativa styrelse- och kommittéhandlingar

F6 Kartor och ritningar

F7 Fotografier 1901 -1927

F8 Övriga handlingar

Region och Stadsarkivet Göteborg

Sävsjö Sanatoriums arkiv

F1 A Byggnader

F3 B Skog, park, vägar, virke

F4 A Besiktningar av byggnader m m

F9 B Årsberättelser till Medicinalstyrelsen

F9 D Beskrivning av sanatoriet, förvaltningen och sjukvården vid densamma

F15 Broschyrer, pr

K3 Foton

Ö1 Övriga handlingar

Sävsjö

Sävsjö Hembygdsförenings arkiv

Mariannelund

Bengt Petterssons vykortssamling

Opublicerade rapporter/ uppsatser/källor

Ekholm, Anders (2009) Betydelsen av helhetssyn vid utformning av byggd miljö. *Arkitekturforskning för ett innovativt samhällsbyggande*, 2009, s. 38-44

Lagerqvist, Stefan (ca. 1990) Ljunga Park – kurs för målinriktad parkskötsel, Sävsjö

Ronden – tidningen för glatt humör på Sävsjö sanatorium (1927)

Tryckta källor och litteratur

Andér, Lars & Puranen, Bi (1994). *Konung Oscar II:s jubileumsfond och tuberkuloskampen*. [Stockholm]: [Medicinhistoriska museet]

Andersson, Thorbjörn, Jonstoj, Tove & Lundquist, Kjell (red.) (2000). *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*. Stockholm: Byggförl.

Andréasson, Anna (2007). *Trädgårdshistoria för inventerare*. 1. uppl. Alnarp: Centrum för biologisk mångfald

Carrington, Thomas Spees. *Tuberculosis Hospital and Sanatorium Construction*. New York: 1911

Dunér, Sten & Dunér, Katarina (2001). *Den gyllene trädgården: trädgårdskonstens idé- och kulturhistoria från Adam till örtagård*. Stockholm: Prisma

Flinck, Maria (2000). *Historiska trädgårdar i Stockholm: beskrivning av en inventering*. *Kulturmiljövård*. 2000:2, s. 48-59

From, Lena & Lundin, Stefan (red.) (2009). *Arkitektur som medicin: arkitekturens betydelse för behandlingsresultatet inom psykiatri*. Göteborg: Stiftelsen för Arkitekturforskning (ARQ)

Grahn Patrik , Stigsdotter Ulrika (2002) What Makes a Garden a Healing Garden? *Journal of Therapeutic Horticulture*

Gustavsson Eva (2007) Estetiska trädgårdsideal under tidigt 1900-tal exemplifierade genom uppfattningar hos Gösta Reuterswärd och Ulla Molin. *Park och trädgård i ett kulturarvsperspektiv*/redaktör Ingrid Holmberg.

Hageselskapet (red.) (1996). *Ta vare på gamle hager*. Statens fagtjeneste for landbruget/hageselskapet

Hermansson, Ruth (1981-1982) *Hessleby Sanatorium – historik* av Ruth Hermansson. *Vimmerby tidning*. December - maj

Jakobsson, Anna (2004). *Vatten, vandring, vila, vy & variation: den svenska kurparkens gestaltningsidé, exemplet Ronneby Brunnsspark*. Lic.-avh. Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet

Johansson, Bengt OH (1990) ICOMOS Florencia-dokumentet – en charter om bevarandet av historiska parker och trädgårdar. *Kulturmiljövård*, no. 5-6, 1990, s.11-13

Johnsson, Anders & Remmare, Per-Olof (1996). *Kulturmiljövårdens riksintressen: Jönköpings län*. Jönköping: Länsstyr. i Jönköpings län

Josefsson, Håkan (2009). *Samhället, medicinen och sjukhusbyggandet under 1900-talet*. Uppsala: Stiftelsen för arkitekturforskning

Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse: underlagsrapport till fördjupad utvärdering av God bebyggd miljö 2007. 1. uppl. (2007). Karlskrona: Boverket

Lagercrantz, Olof, Min första krets. Wahlström & Widstrand

Ljung, Anna (1999). *I Babels hus: sjuklighet och död i det moderna samhället*. Järnbur eller frigörelse? / Gösta Arvastson (red.), s. 40-55

McBride, Deborah (1998) American Sanatoriums: Landscaping for health 1885-1945. *Landscape Journal* no 17 1998, s. 26-41

Miegel, Fredrik & Johansson, Thomas (2002). Kultursociologi. 2., [utök.] uppl. Lund: Studentlitteratur

Neander, Gustaf (1928). *Folksjukdomen tuberkulos och dess bekämpande*. Stockholm: Bonnier

Nolin, Catharina (1999). Till stadsbornas nytta och förlustande: den offentliga parken i Sverige under 1800-talet. Diss. Stockholm : Univ.

Nolin, Catharina (2001). 1800-talets offentliga park: framväxt och funktion. Park & trädgård i kulturarvsperspektiv / redaktör Ingrid Holmberg. S. 24-30

Ottosson, Åsa & Ottosson, Mats (2006). Naturkraft: om naturens lugnande, stärkande och läkande effekter. Stockholm: Wahlström & Widstrand

Paulsson, Gregor (red.) (1948). Trädgårds Konst. [2], Den moderna trädgårdens och parkens form. Stockholm: Natur och kultur

Svalin Gunnarsson, Elisabeth (2008). Bevara våra trädgårdar. *Byggnadskultur*. 2008:2, s. 10-12

Stolpe, Sven, I dödens väntrum, Bonnier, Stockholm

Strindberg, August (1919). *Samlade skrifter. D. 53, Tal till svenska nationen samt andra tidningsartiklar 1910-1912*. Stockholm: Bonniers

Syllner-Gustafsson, Mariann (1985). *Kulturminnesvårdsprogram för Eksjö kommun. Del 1, Kulturhistorisk utredning och bevarandeförslag*. [Eksjö]: Kommunen

Tideström, Hj. (1910). *Säfsjö sanatorium för lungsjuka: beskrifning af det nya sanatoriet samt redogörelse för förvaltningen och sjukvården vid detsamma under 3-årsperioden 1907-1909*. Jönköping

Tuberkulosjukhus: deras planläggning och uppförande : betänkande och förslag med program, ritningar, kostnadsberäkningar och driftkalkyler. (1906). Stockholm:

Wadstein, Emil (1926). Hessleby sanatorium 1901-1926: Minnesskrift vid Hessleby sanatoriums tjugofemårsjubileum den 28 september 1926. Hessleby

Werkö, Lars (2008). *Från blodhosta till vardagsstress: sjukvård och medicinare i 1900-talets Sverige*. Stockholm: Sellin & partner bok och idé [på uppdrag av Svenska läkaresällskapet]

Wheeler, Frederick (1907) Principles of Sanatorium Construction. *The British Journal of Tuberculosis*, Volume 1, Issue 4, October 1907, s. 294-317

Wilke, Åsa (2008). Villaträdgården genom tiderna. *Byggnadskultur*. 2008:2, s. 4-8

ödman, Per-Johan (2007). *Tolkning, förståelse, vetande: hermeneutik i teori och praktik*. 2, [omarb.] uppl. Stockholm: Norstedts akademiska förlag

KULTURMILJÖVÄRDIENS RIKSINTRIessen

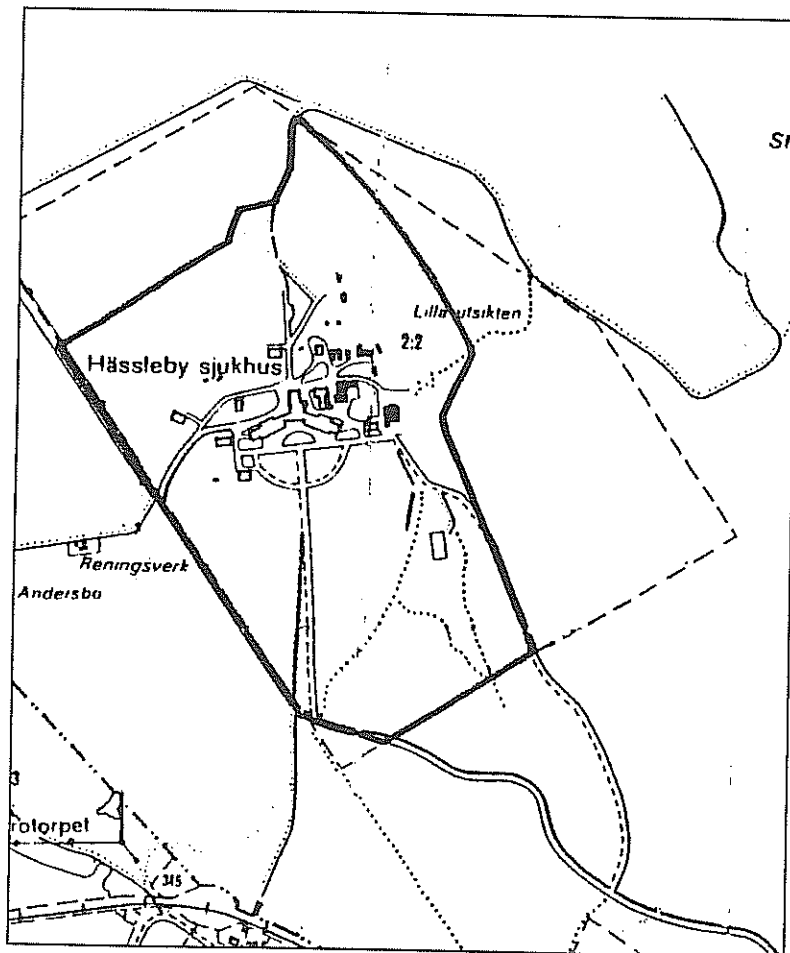

JÖNKÖPINGS LÄN

Riksintresse nr 61, Hässleby sanatorium, Eksjö kommun

RAÄ KATALOG - Motivering: Sanatoriemiljö i höglänt tallskogsmark uppförd för obemedlade med pengar ur Oscar II:s jubileumsfond och den bäst bevarade av ursprungligen tre i landet
Uttryck för riksintresset: Sanatoriebyggnad från 1901, ritad av Axel Kumlien. Till anläggningen hör terapiverkstäder, sommarpaviljonger och personalbostäder, bl a underläkarvilla och sysslomansbostad, parker och promenadvägar.

Beskrivning

Hässleby sanatorium var ett av de tre s.k. Jubileumssanatorierna som uppfördes i Sverige med medel ur Oskar den II's jubileumsfond från 1897.

De andra två tuberkolossjukhusen som gick under benämningen sanatorier, låg utanför Örebro samt utanför Sollefteå. Hälshults sanatorium utanför Örebro uppfördes enligt identisk ritning som här i Hässleby. Arkitekt bakom de stora sjukhusbyggnaderna var Axel Kumlien. Anläggningen stod färdig att tas i bruk 1901 och hade då kostat 670 000 kronor inklusive inventarier

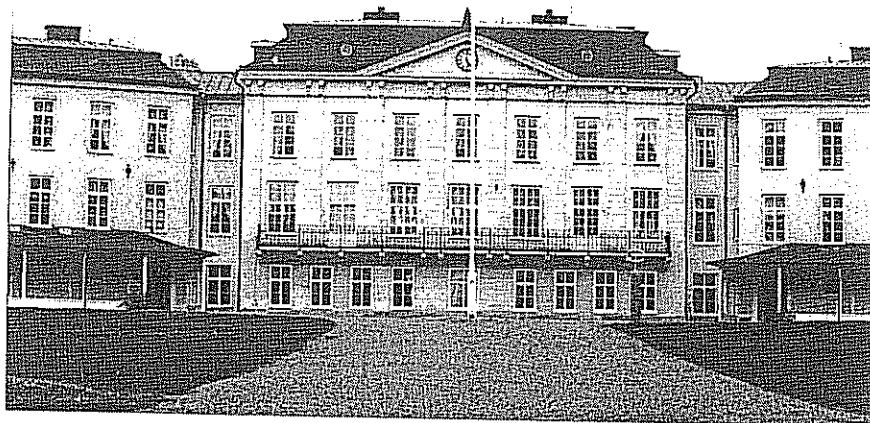
Sjukvården var speciellt inriktad mot vård för de obemedlade i samhället. Platsens höga höjd med en god luftkvalitet ansågs ge goda förutsättningar att bota lung-
 sotspatienter.

*Ekonomisk karta 6f7h
 Skala ca 1:10 000*

Sanatoriet har monumental karaktär och ett ståtligt yttre. Byggnaden är uppförd av sten i två fulla våningar och har ett lågt säteritak. Till den centrala byggnadsdelen ansluter två vinkelställda flyglar. Byggnaden är byggnadsminne.

Byggnadens mittparti som är utsmyckat med rusticerade pilastrar avfärgade i vitt skjuter fram ett stycke. Fasaden är i övrigt slätputsad och avfärgad i gult. Takfoten är profilerad. Byggnaden har i söder en frontespis med fronton innefattande en klocka.

Till anläggningen som är uppbyggd kring centralbyggnaden med dess flyglar finns ett antal villabyggnader som användes som läkar- och personalbostäder, paviljonger och terapilokaler. En stor del av de ursprungliga byggnaderna finns kvar även om någon enstaka byggnad tyvärr rivits. Trädgårdsanläggningen är idag enkel till sin karaktär.

Läkarvilla, Hässleby

Motiv för urval

Hässleby-sanatoriet är landets bäst bevarade jubileumssanatorium. Endast tre uppfördes enligt ritningar av den kände arkitekten Axel Kumlien 1901. Byggnaden i monumentalutförande ter sig vid första anblicken något märkligt placerad, men lokaliseringen betingades av läge och luftkvalité samt geografisk fördelning av sjukhusen över landet.

Den samlade och i huvudsak intakta miljön har höga miljövärden både ur samhällshistoriskt och socialhistoriskt och arkitekturhistoriskt perspektiv. Då detta är den enda anläggningen, som i huvudsak är intakt, är det av stor vikt att den bevaras, då den besitter höga kulturhistoriska miljövärden.

KULTURMINNESVÅRDSPROGRAM FÖR EK SJÖ KOMMUN

Del I
Kulturhistorisk utredning och
bevarandeförslag

Dec. 1985

Byn, bestående av två gårdar, ligger på båda sidor om en väg med manbyggnaderna, uppförda i 2 vån, placerade mitt emot varanda och fägården, tidigare kringbyggd och gemensam för båda gårdarna, nu med endast en ladugårdslänga, placerad vid sidan av mangårdarna (VSV). Mellan mangårdarna och vägen finns rödmålade spjälstaket.

Hultåkra 1:2 Manbyggnad, 2 vån parstuga, uppförd av timmer i början av 1700-talet och senare påbyggd. Omkring 1910-20 byggdes i SSÖ ett framspringande mittparti. Fasaden är klädd med falurödmålade locklistpaneler med vitmålade fönsterfoder. Fönsteröverstyckena är tandsnittsornerade och uppburna av lövsågade konsoler. Sadeltak täckt med tvåkupigt rött tegel.

Bod, enkelbod med långsidesingång och utskott, uppförd av timmer med utstickande knutskallar. Opanelad falurödmålade fasad under tak täckt med tvåkupigt rött tegel, lövsågat takskegg. På taket vid SV gaveln är en vindflöjel i form av en tupp.

Bod, parbod med långsidesingång och utskott, uppförd i 2 vån av timmer. Fasaden är delvis opanelad och delvis panelad, falurödmålade och försedd med utstickande knutskallar och knutlådor. Sadeltak täckt med tvåkupigt rött tegel. Vindskivornas ytterkanter är lövsågade.

Vedskjul, uppfört i regelverk, med brädfodrad falurödmålade fasad under grått plåttak.

Ladugård, uppförd 1922 i skiftes- och regelverk, med delvis opanelad delvis panelad falurödmålade fasad under grått plåttak.

Hultåkra 1:3 Manbyggnad, 2 vån parstuga uppförd av timmer omkring 1850. Fasaden är falurödmålade med utstickande knutlådor och vitmålade fönsteromfattningar. Entrén i NV är försedd med en vackert utformad brokvist. Sadeltak täckt med tvåkupigt rött tegel.

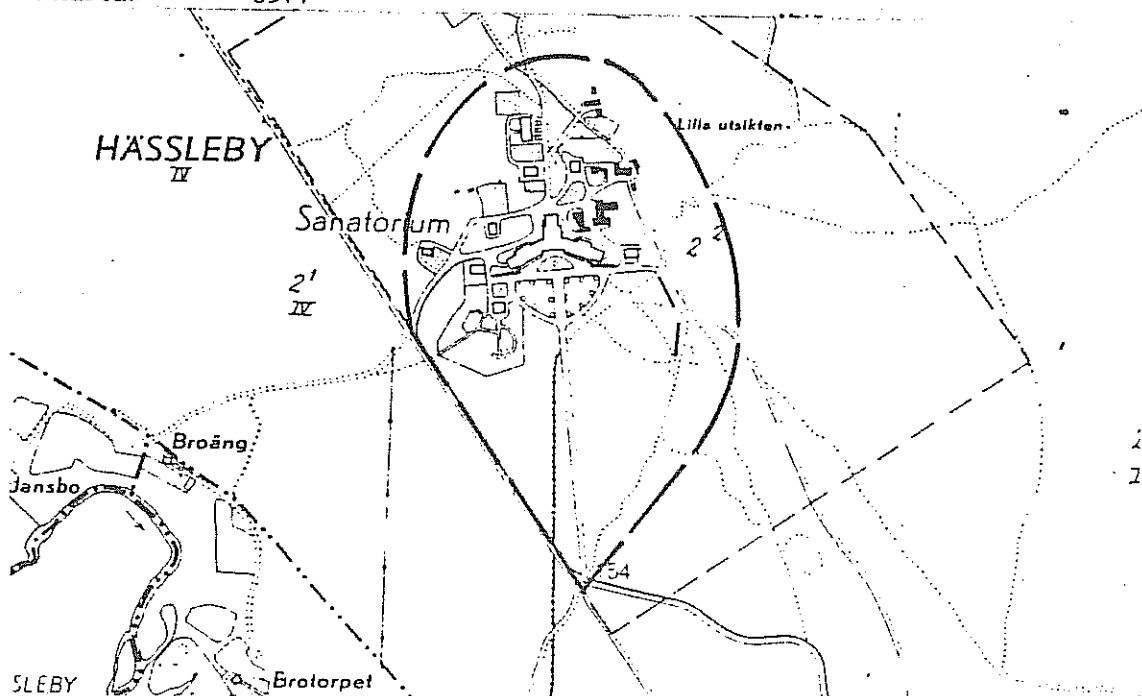
Bod, parbod med långsidesingång och utskott uppförd i 2 vån. Fasaden är opanelad med utstickande knutskallar samt falurödmålade. Taket är täckt med tvåkupigt rött tegel.

Bostadshus, tidigare för obesutten, enkelstuga uppförd av timmer i 1 vån troligen under 1700-talet. Fasaden är falurödmålade och klädd med locklist- och lockplanel. Snickerierna är vitmålade. Sadeltak täckt med enkupigt rött tegel. Därtill uthus uppfört i knuttimring och i regelverk med opanelad falurödmålade fasad kombinerad med panelad sådan. Taket är täckt med grå plåt.

HÄSSLEBY SANATORIUM

(27)

Fastigheter: Hässleby sanatorium 2:2
Ek karta: 6577

Landskapet i omgivningarna består av mot S sluttande moränmark klädd med skog. Trädgårdsanläggningen utgörs av, i S, stora gräsmattor, i övrigt, mindre gräsytor, vägar och gångstigar grusade och delvis asfalterade, enstakaväxande ädla lövträd och barrträd samt lövträdsdungar, buskar och blomsterrabatter.

Kung Oscar II erhöll vid sitt 25-åriga regeringsjubileum 1897 genom en nationell insamling en summa av 2,2 milj kronor. Beloppet anslogs till en fond "Konung Oscar II:s Jubileumsfond" med uppgift att bekämpa lungtuberkolosen i Sverige. Kort härefter uppfördes de första självständiga tuberkolossjukhusen kallade sanatorier och avsedda för obemedlade på tre platser i Sverige; Hålahult sanatorium (N om Örebro), Hässleby sanatorium (Småland, Marianne-lund) och Österåsens sanatorium (utanför Sollefteå). Hålahult och Hässleby sanatorier uppfördes efter samma ritning utförd av Axel Kumlien. Ritningen blev mönsterbildande för andra sanatorier. I dag kallas sanatoriet Hässleby Sjukhus och eftersom lungtuberkolosen har blivit allt ovanligare tar sjukhuset nu emot patienter med andra sjukdomar.

Sanatoriebyggnaden med monumental nästan slottsliknande karaktär är uppförd i 2 vån av sten 1901. Byggnadskroppen är vinkelbyggd med Ö-V placerad mittkropp och därifrån utgående vinkelställda flyglar. Mittpartiet, som praktiskt taget saknar entré för att patienterna vid sin liggkur inte skulle störas av damm och buller från ankommande hästskjutsar, inrymmer läkarmottagning och expedition, dagrum, matsal och kök.

Vårdavdelningarna är lokaliserade till flyglarna och i markplanen till dessa finns ligghallarna. Fasaden är gulmålad och slätputsad, mittpartiet är utsmyckat med pilastrar, profilerad takfotslist, långsgående balkong med järnräcke uppbyren av profilerade konsoler, i söder en låg gavelformad frontespis med en klocka. Flyglarnas takfotslist är profilerad och på fasaden sitter svartmålade ankare. Taket närmast att betrakta som ett lågt säteritak är täckt med svart plåt.

Till området hör dessutom byggnader avsedda som bostäder för personalen - överläkare, underläkare, syssloman och övrig vårdpersonal -, terapiverkstäder, sommarpaviljonger och ekonomibyggnader. Dessa byggnader är till största delen uppförda av trä, några av sten. Fasaderna är i huvudsak gulmålade med

tak täckta av tegel, plåt eller papp. De äldsta av dessa, vilka också är de flesta, uppfördes samtidigt som huvudbyggnaden, därefter har bebyggelser utökats med enstaka hus på 1920- 30- 40- och 60-talen.

ENSTAKA OBJEKT

Hembygdsgården belägen i ett parkområde i närheten av kyrkan. Den är uppbyggd kring det gamla sockenmagasinet. Marken uppläts till hembygdsföreningen på 1920-talet. Byggnaderna består av fyra bostadshus med par- och enkelstuguplaner, ett sockenmagasin, två bodar varav ett härbre från Funghult uppfört av ek på liggande stockar. Detta sätt att uppföra härbren var tidigare utbrett över hela landet men förekommer nu i Götaland endast som reliktföreteelse. I N delen av Sverige är det däremot vanligare förekommande. Vidare ett rökhus samt utanför gården på fastigheten Ölvedal en kvarnbyggnad från 1890-talet, uppförd på platsen.

Björkeberg 1:2 Höjdsträckning NÖ-SV i öppet kultiverat på vissa ställen igenväxande landskap. Runt tomten växer stora lindar.

Manbyggnad, i villastil uppförd i en vån med vindsvåning, av timmer och plank 1909. Fasaden är vitmålad och klädd med stående fasspontpanel kombinerat med liggande fasspontpanel skilda åt genom profilerade väggband. I SSÖ ett trapphus med lökkupol klädd med plåt och en veranda med lövsågeridekor. Sadeltak med profilerat utsprång och mönstermurad skorsten täckt med tvåkupigt rött tegel.

Uthus i d drängstuga uppförd av timmer med falurödmålad delvis panelad delvis opanelad fasad under rött tegeltak.

Uthus av trä med panelad falurödmålad fasad under rött tegeltak.

Två ladugårdslängor uppförda av trä i slutet av 1800-talet med faluröda fasader under tegel- respektive plåttak.

Brestorp 1:1 B Bergshöjd med morän i uppodlat kultiverat kuperat landskap med stenmurar och odlingsrösen. I trädgården växter och stor lönn.

Manbyggnad, 2 vån dubbelkammarsstuga, uppförd av timmer på 1780-talet. Fasaden är klädd med locklistpanel och snickerierna är vitmålade. I hörn och mellanväggar finns utstickande knutlådor, veranda i N. Sadeltak täckt med gråa betongpannor.

Därtill en bodlänga, uppförd av timmer, med falurödmålad opanelad fasad och utstickande knutskallar. Taket är täckt med röd plåt.

Kv Falken 10 och 11 Mariannelunds samhälle. Bostadshus, egnahem, uppförda av trä 1922. Fasaden är gul-gulvitmålade och klädda med liggande fasspont respektive spritputs. Detaljerna är vitmålade. Verandor i S, takkupor respektive frontespis också i S. Brutna tak täckta med rött tegel.

Till dessa hör två uthus, uppförda av trä, med faluröd- respektive gråmålad fasad under gråa betongpannetegeltak.

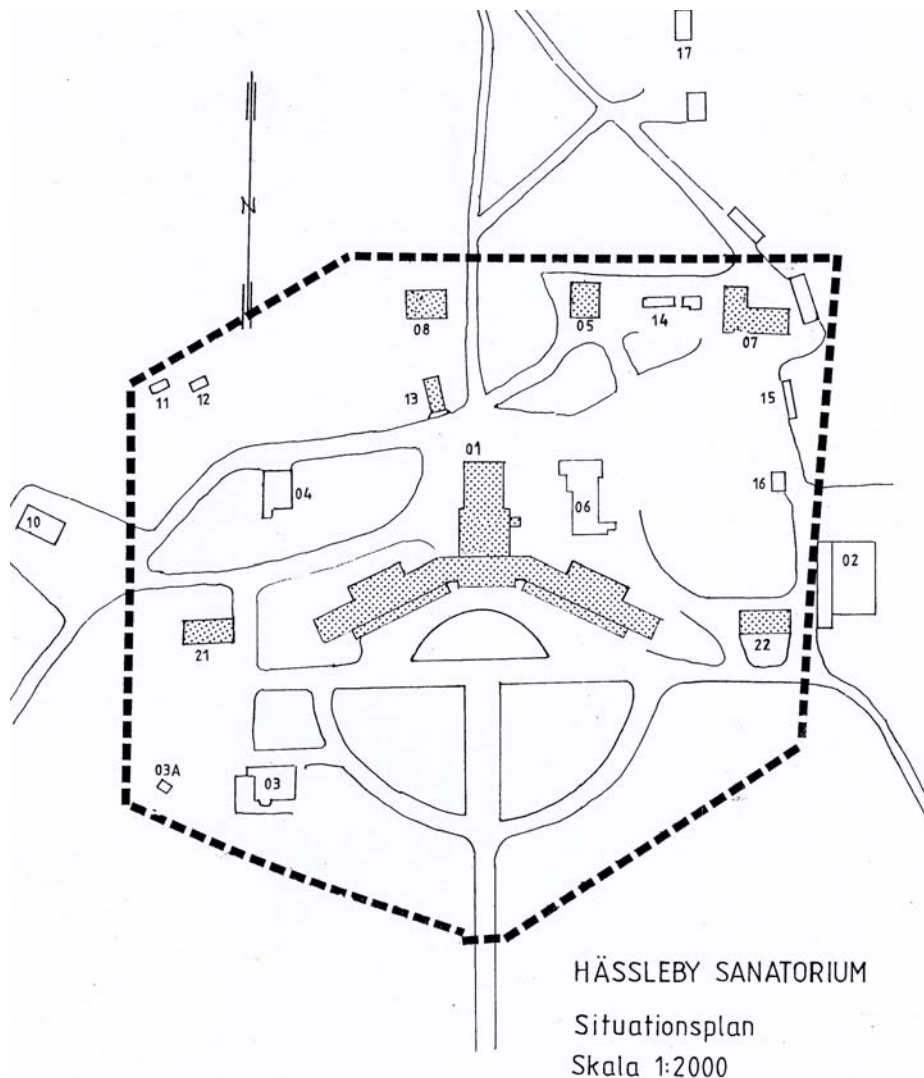
Hornsved 2:4 F d skola, vinkelbyggnad uppförd i 1 vån med vindsvåning, av timmer 1902. Fasaden är falurödmålad och klädd med stående fasspontpanel kombinerad med liggande sådan. Paneltyperna är avskilda av väggband, veranda i NÖ. Sadeltak med profilerat utsprång täckt med tvåkupigt rött tegel.

Därtill uthus, också vinkelbyggt, uppfört av trä med falurödmålad brädfodrad fasad under grönt plåttak.

Lid 1:10 Höjdsträckning NV-SÖ med öppet omkringliggande landskap med odlingsrösen, hägnader och lövträd.

Manbyggnad, 2 vån dubbelkammarsstuga, uppförd av timmer omkring 1850. Fasaden är klädd med stickor och i SSV med locklistpanel (senare påsatt).

Bilaga 1 Kulturminnesmärkning Hessleby

BESLUT 1 (3)
1992-10-05 221-1385-89

delg.kvitto

Jönköpings läns landsting
Box 1024
551 11 JÖNKÖPING

Byggnadsminnesförklaring av f.d. sanatoriebyggnader på fastigheten Hässleby 2:2 i Hässleby socken, Eksjö kommun

LÄNSSTYRELSENS BESLUT

Länsstyrelsen förklarar med stöd av 3 kap 1 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. följande byggnader på fastigheten Hässleby 2:2 i Hässleby socken, Eksjö kommun, för byggnadsminne: Huvudbyggnaden, östra och västra paviljongerna, västra och östra bostadshusen, jordkällaren och garaget.

Länsstyrelsen meddelar med stöd av 3 kap 2 § samma lag följande skyddsföreskrifter:

1. De byggnadsminnesförklarade byggnaderna får inte rivas, flyttas eller till sitt yttre byggas om eller på annat sätt förändras. Byggnaderna har på bilagda situationsplan markerats med raster och betecknats med följande nummer: Huvudbyggnaden 01, östra paviljongen 22, västra paviljongen 21, västra bostadshuset 08, östra bostadshuset 05, jordkällaren 13 och garaget 07.
2. Byggnaderna skall underhållas så att de inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar.
3. Det område som på bilagd karta avgränsats med en streckad linje får inte väsentligen förändras och skall hållas i sådant skick att de byggnadsminnesförklarade byggnadernas utseende och karaktär inte förvanskas.

Enligt 3 kap 21 § samma lag gäller detta beslut omedelbart även om det överklagas.

BAKGRUND M.M.

Frågan om byggnadsminnesförklaring av Hässleby sanatorium har väckts av länsstyrelsen.

Av utredningen framgår i huvudsak följande:

Hässleby sanatorium uppfördes som ett av tre s k jubi-

O KME BESLUT AF91385

Postadress	Besöksadress	Telefon	Telefax	Postgiro
551 86 Jönköping	Hamngatan 4	036-15 70 00 vx	036-12 15 58	3 51 76-7

1992-10-05

221-1385-89

leumssanatorier för obemedlade lungsotspatienter, bekostade av Konung Oskar II:s Jubileumsfond. Huvudbyggnaden ritades av arkitekten Axel Kumlien och stod klar år 1901. Kring huvudbyggnaden uppfördes byggnader såsom terapiverkstäder, sommarpaviljonger samt bostäder åt läkare och syssloman. Byggnadernas utförande framgår närmare av bilagda Beskrivning.

Hässleby sanatorium utgör område av riksintresse för kulturminnesvården. Området (nr 61, F-län) omfattar sanatoriets bebyggelsemiljö och närmast omgivande skogar.

Sanatoriet ägs av Jönköpings läns landsting som i yttrande den 17 september 1991 godkänt de av Länsstyrelsen den 17 juni 1991 upprättade skyddsföreskrifterna.

Byggnadsnämnden i Eksjö kommun har i yttrande den 28 augusti 1991 tillstyrkt en byggnadsminnesförklaring och förslaget till skyddsföreskrifter. Enligt byggnadsnämnden bör dock även överläkarvillan (hus 03) ingå i byggnadsminnesförklaringen samt den geografiska avgränsningen av byggnadsminnet överensstämma med den som gäller för riksintresseområdet.

LÄNSSTYRELSENS MOTIVERING

Hässleby sanatorium är som helhet välbevarat sedan byggnadstiden. Anläggningen består av ett tjugotal byggnader, främst från 1900-talets första hälft. Vid en jämförelse med sanatoriet Hålahult (Örebro), som är uppfört efter likartade ritningar vid samma tid, är den ursprungliga karaktären och utformningen oförändrade i högre grad hos Hässlebys byggnader. Anläggningen är ett typiskt exempel på de många sjukhus och enskilda vålgörenhetsanläggningar som tillkom som en följd av det sena 1800-talets intresse för hälsofrågor. Dess kulturhistoriska värde ligger i den välbevarade, sammanhängande och av sin verksamhet präglade bebyggelsemiljön. Miljön får anses vara av nationellt intresse. Länsstyrelsen bedömer att Hässleby sanatorium har ett så stort kulturhistoriskt värde att det skall anses som synnerligen märkligt. Sanatoriet bör därför förklaras för byggnadsminne.

Vid bestämning av skyddsföreskrifternas omfattning har Länsstyrelsen tagit hänsyn till de synpunkter ägaren framfört. Vad byggnadsnämnden anför vore enligt länsstyrelsens uppfattning i och för sig önskvärt, men torde inte vara möjligt att genomföra eftersom ägaren motsatt sig det av ekonomiska skäl.

För sanatoriets bevarande skall det av Länsstyrelsen den 17 juni 1991 upprättade förslaget till skyddsföre-

Bildappendix Hessleby

Fotografier tagna vid fältinventering 2011-05-04

Formträdgården idag:

Mittpartiet och del av båda flyglarna. Grusgången igenlagd

De två buskagen i södra änden av formträdgården, mittaxelns grusgång löpte mellan dem och vidare söderut i uthuggningen som kan anas.

Ligghall

Fontän

Överdel till lyktstolpe

Bokar nära överläkarvillan

Uthuggningen

BILAGA 3 Hessleby

Grönskan på gårdsplanen mot norr idag:

Ingången rakt fram, ett parti björkar till vänster

Västra flygelns gavel

Västra sommarpaviljongen

Jordkällare

Jordkällare

Norr om östra paviljongen, till vänster i bild

Maskinhuset

Växthuset till vänster, stallet till höger

BILAGA 3 Hessleby

Vid stallet:

Jordkällare

Vid växthusen:

Igenvuxet trädgårdsland

BILAGA 3 Hessleby

Trädgårdarna vid personalbostäderna:

BILAGA 3 Hessleby

Vid överläkarvillan:

fontän

terasseringar

Uppfartsvägen:

Bildappendix Sävsjö

Fotografier tagna vid fältinventering 2011-05-03

Sanatorieträdgården:

Konturer av den nu igenlagda grusgången

Stor blodlönn framför västra flygeln

BILAGA 3 Sävsjö

Norra sidan:

Överläkarvillan:

BILAGA 3 Sävsjö

Skogen/Ljunga Park:

Slingrande promenadvägar

Den nyanlagda delen av parken

Växtförteckning till plantering av Hessleby sanatorieträdgård

Avskriven från original sammansatt av Agathon Sundius, 1901

Översatt från latin av Lennart Ågren, 2011

Planen 1

1. <i>Betula alba</i>	björk, 4 st
2. <i>Betula pendula 'Laciniata'</i>	flikbjörk, 2 st
3. <i>Betula pendula f. Dalecarlica</i>	ornäsbjörk, 2 st

Planen 2

1. <i>Betula alba</i>	vanlig björk, 5 st
2. <i>Betula pendula 'Laciniata'</i>	flikbjörk, 2st
3. <i>Betula pendula f. Dalecarlica</i>	ornäsbjörk, 1 st
4. <i>Prunus padus</i>	hägg, 4 st
6. <i>Quercus robur</i>	ek, 2st.

Planen 3

Buskage med tio buskar:

<i>Lonicera alpigena</i>	alptry, 3 st
<i>Lonicera caerulea</i>	blåtry, 5 st
<i>Lonicera tatarica</i>	rosentry, 2st

Planen 4

a) Buskage med 30 buskar:

<i>Prunus padus</i>	hägg, 4 st
<i>Cornus sibirica</i>	korallkornell, 5 st
<i>Cornus alba</i>	rysk kornell, 7 st
<i>Cornus fol. Variegatis</i>	pagodkornell, 7 st
<i>Potentilla fruticosa</i>	ölandstok, 7 st
b. <i>Crataegus eocinea</i>	buskformig hagtorn, 1st

c) Buskage med 25 buskar:

<i>Crataegus monogyna</i>	trubbhagtorn, 3 st
<i>Spirea apulifolia</i>	spireatyp, 5 st
<i>Spirea betulifolia</i>	björkspirea, 5 st
<i>Ribes aureum</i>	doftrips, 6 st
<i>Ribes nigrum</i>	6 st

d) *Crataegus monogyna* trubbhagtorn, 1 st

e) Buskage av 20 buskar:

<i>Amelanchier botryapium</i>	häggmispel
<i>Philadelphus coronarius</i>	doftschersmin

Bilaga 4 Hessleby

<i>Philadelphus inodorus</i>	storblommig schersmin
<i>Rosa rubifolia</i>	daggros
<i>Elaeagnus argentea</i>	silverbuske
f) <i>Ulmus glabra 'Exoniensis'</i>	pyramidalm
g) Buskage av 24 buskar:	
<i>pyrus spectabilis</i>	päron
<i>Viburnum opulus</i>	olvonbuske
<i>Ribes nigrum</i>	svarta vinbär
<i>Ribes lacinitum</i>	röda vinbär

Planen 5

a) buskage av 10 buskar:

<i>Prunus padus</i>	hägg
<i>Prunus virginiana</i>	virginiahägg
<i>Amelanchier botryapium</i>	häggmispel
<i>Rhamnus cathartica</i>	getapel
b) <i>Betula alba</i>	björk

c) buskage av 10 buskar:

<i>Prunus padus</i>	hägg
---------------------	------

Planen 6

<i>Betula alba</i>	björk
<i>Quercus robur</i>	ek

Planen 7

Två likadana buskage av 24 buskar och 6 fleråriga stånd:

<i>Philadelphus coronarius</i>	doftschersmin
<i>spirea betulafolia</i>	spirea
<i>Phlox hybrida</i>	flox
<i>Dicentra spectabilis</i>	löjtnantshjärta
<i>Viburnum opulus</i>	stamformig olvon

Planen 8

<i>Aesculus hippocastanum</i>	hästkastanj
<i>Cratagus oxygant</i>	hagtorn, stamformig

Sommarblommor till två grupper

Remontantrosor

Planen 9

Buskage av 18 buskar:

<i>Syringa vulgaris</i>	blå syrén
<i>Cytisus grandiflorus</i>	kvastginst (men guldregn enligt Sundius)

Bilaga 4 Hessleby

Amelanchier botryapium

häggmispel

Planen 10

Syringa vulgaris

stamformig syren

Cytisus grandiflorus

kvastginst, stamformig

Viburnum opulus

olvon

Prunus avium

sötkörbär

grupp av remonant törnrosor

buskage av 17 buskar och 7 rosor:

Ulmus montana

skogsalm

Lonicera tatarica

rosentry

Syringa vulgaris

vit syren

Syringa chinensis

japansk syren

Rosa centifolia

hundrabladsros, provenceros (hybrid)

g. Buskage av 21 buskar

Acer negundo californicum

kalifornisk asklönn

Sambucus racemosa

druvfläder

Sambucus nigra

fläder

Sambucus nigra semperflorens

fläder "Semperflorens" (=ständigt blommande)

Sambucus nigra fol. luteis

fläder med gula blad

h. *Acer tataricum*

ginnalalönn eller rysk lönn, beroende på vilken ras det är)

Planen 11

a. (stamros eller) *Cornus alba*

videkornell (el. stamros enl. texten)

b. *Tilia euchlora*

glanslind

c. *Tilia vulgaris*

parklind

7. *Tilia vulgaris*

parklind

1. *Betula alba*

björk

8. *Pinus alba* (= *Abies alba*)

silvergran

9. *Pinus balsamea* (= *Abies balsamea*)

balsamgran

Planen 12

a. (Stamrosor eller) stamformig syren

b. D:o

c. Grupp av sommarblommor

Planen 13

a. *Syringa vulgaris*

syren

b. *Crataegus oxyacantha fl. rubr.*

gammalt namn på hagtorn (här med röda blommor)

c. *Crataegus oxyacantha fl. alb.*

gammalt namn på hagtorn (här med vita blommor)

d. Buskage av 31 buskar och 20 fleråriga stånd

Crataegus double pink

hagtorn, (dubbelblommande, rosa blommor)

Bilaga 4 Hessleby

<i>Amelanchier Botryapium</i>	häggmispel (en art av)
<i>Cornus alba</i>	videkornell
<i>Philadelphus grandiflorus</i>	storblommig schersmin
<i>Cornus sibirica</i>	korallkornell
<i>Cornus alba fol. var.</i>	kornell, här med varierande blad
<i>Spiraea sorbifolia</i>	rönnspirea
<i>Anemone japonica</i>	höstanemon
<i>Paeonia chinensis</i>	luktpion
<i>Dielytra spectabilis</i>	löjtnantshjärta
e. <i>Tili[a] euchlora</i>	glanslind
f. <i>Syringa vulgaris</i>	syren
g. <i>Viburnum opulus "Roseum"</i>	snöbollsbuske
h. <i>Cytisus grandiflorus</i>	storblommig kvastginst
i. Buskage av 30 buskar och 10 flerår. Stånd	
<i>Acer tataricum</i>	ginnalalönn eller rysk lönn, beroende på vilken ras
<i>Lonicera tatarica</i>	rosentry
<i>Spiraea opulifolia</i>	smällspirea
<i>Lonicera caerulea</i>	blåtry
<i>Rosa rubrifolia</i>	daggros
<i>Potentilla fruticosa</i>	ölandstok
<i>Phlox hybrida</i>	höstflox
k. Grupp av bladväxter	
l. Grupp av sommarblommor	

Planen 14

a. <i>Crataegus oxyacantha</i>	hagtorn (borstartade blommor)
b. <i>Cytisus grandiflorus</i>	storblommig kvastginst
c. Buskage av 36 buskar:	
<i>Populus bolleana</i>	pyramidsilverpoppel
<i>Crataegus oxyacantha</i>	hagtorn (vitblommig)
<i>Philadelphus coronarius</i>	doftschersmin
<i>Philadelphus inodorus</i>	storblommig schersmin (ej doftande)
<i>Spiraea ariaefolia</i>	vippspirea
<i>Spiraea betulaefolia</i>	björkspirea
<i>Rosa rugosa</i>	vresros
<i>Rosa cinnamomea</i>	kanelros
<i>Rosa lutea</i>	persisk (turkisk) ros
d. Buskage av 36 buskar lika föreg.	
e. Vattenbehållare för fontain.	

Planen 15

a o b. Stamformiga lika som i planen 12

Bilaga 4 Hessleby

c. Grupp av sommarblommor lika som i d:o

Planen 16

- a. *Syringa vulgaris* syren
- b. *Crataegus oxyacantha* hagtorn (rödblommig)
- c. *Crataegus oxyacantha* hagtorn (vitblommig)
- d. Buskage av 31 buskar och 20 fleråriga stånd lika som i planen 13
- e. *Tilia euchlora* glanslind
- f. *Syringa vulgaris* syren
- g. *Syringa chinensis* japansk syren
- h. *Cytisus grandiflorus* storblommig kvastginst
- i. Buskage av 30 buskar och 10 fleråriga stånd lika som i planen 13
- k. Grupp av bladväxter
- l. Grupper av sommarblommor, 6 st.

Planen 17

- 10. *Pinus pichta* [= *Abies p.*] sibirisk ädelgran, 20st

Planen 18

- 9. *Pinus balsamea* [= *Abies b.*] balsamgran
- 8. *Pinus alba* [= *Abies a.*] silvergran
- 11. *Ulmus* [*glabra*] *montana* bergalm
- 1 *Betula alba* björk

Planen 19

- a. Buskage av 20 buskar
 - Pyrus malus floribunda* rosenapel
 - Sambucus racemosa* druvfläder
 - Sambucus nigra* fläder
 - Sambucus nigra fol. luteis* fläder, gulbladig form
 - Spiraea ariaefolia* vippspirea
 - Colutea arborescens* blåsärt
 - Potentilla fruticosa* ölandstok
 - Rosa rubrifolia* daggros
- 12. *Fraxinus monophylla* helbladig hängask
- 13. *Fraxinus ornus* manna-ask
- b. Buskage av 25 buskar:
 - Pyrus malus spectabilis* praktapel
 - Philadelphus coronarius* doftschersmin
 - Viburnum lantana* parkolvon
 - Syringa chinensis* japansk syren
 - Cytisus grandiflorus* storblommig kvastginst

Bilaga 4 Hessleby

<i>Rosa cinnamomea</i>	kanelros
<i>Rosa pimpinellifolia</i>	pimpinellros
<i>Cytisus elongatus</i> [<i>Chamaecytisus e.</i>]	vidjeginst
<i>Deutzia scabra</i>	strävdeutzia
c. <i>Syringa chinensis</i>	japansk syren
d. <i>Syringa josikaea</i>	ungersk syren
6. <i>Quercus robur</i>	ek
11. <i>Ulmus [glabra] montana</i>	bergalm
14. <i>Tilia grandifolia</i> [<i>T. platyphyllos</i>]	bohuslind
1. <i>Betula alba</i>	björk
2. <i>Betula verrucosa laciniata</i>	flikbladig björk

Planen 20

a. Buskage av 35 buskar

<i>Ulmus [glabra] montana exoniensis</i>	pyramidalm
<i>Lonicera tatarica</i>	rosentry
<i>Spiraea opulifolia</i>	smällspirea
<i>Lonicera caerulea</i>	blåtry
<i>Spiraea Fontenay alba</i>	vitspirea från Fontenay?
<i>Spiraea betulaefolia</i>	björkspirea
<i>Ribes aureum</i>	gullrips
<i>Ribes nigrum fol. lut.</i>	svarta vinbär (med gula blad)
16. <i>Esculus hippocastanum</i> [<i>Aesculus h.</i>]	hästkastanj
7. <i>Tilia vulgaris</i>	parklind
15. <i>Sorbus aria</i>	vitoxel
5. <i>Sorbus aucuparia</i>	rönn
6. <i>Quercus robur</i>	ek
1. <i>Betula alba</i>	björk

Planen 21

a. Buskage av 5 buskar

<i>Amelanchier botryapium</i>	häggmispel (en art av)
<i>Syringa chinensis</i>	japansk syren
<i>Syringa josikaea</i>	ungersk syren
b. Buskage av 3 buskar, <i>Rosa rugosa</i>	vresros

Planen 22

a. <i>Esculus hippocastanum</i> [<i>Aesculus h.</i>]	hästkastanj
b. <i>Crataegus oxyacantha</i>	hagtorn (rödblommig)
c. <i>Crataegus oxyacantha</i>	hagtorn (vitblommig)
Sommarblommor till 2 grupper	
Remontantrosor	

Bilaga 4 Hessleby

Planen 23

- a. Buskage av 14 buskar och 6 flerår. stånd.
b. D:o
c. *Viburnum opulus* "Roseum" snöbollsbuske

Planen 24

- a. Buskage av 14 buskar:
Crataegus coccinea scharlakanshagtorn
Philadelphus coronarius doftschersmin
Ribes americanum parktistron
Ribes aureum palmatum gullrips (en typ med tydlig handformade blad)
- b. Buskage av 14 buskar:
Crataegus corallina korallhagtorn?
Lonicera xylosteum skogstry
Euonymus europaeus benved
Cornus sanguinea skogskornell
Potentilla fruticosa ölandstok
- c. *Acer tataricum* ginnalalönn eller rysk lönn, beroende på vilken ras
- d. Buskage av 25 buskar:
Acer tataricum ginnalalönn eller rysk lönn, beroende på ras
Sambucus racemosa druvfläder
Sambucus nigra fläder
Sambucus canadensis kanadafläder
Sambucus ebulus sommarfläder
Rubus odoratus rosenhallon
- e. *Sambucus racemosa* druvfläder
- f. Buskage av 18 buskar:
Crataegus crus-galli sporrhagtorn
Euonymus europaeus benved
Spiraea opulifolia smällspirea
Ribes americanum parktistron
Ribes alpinum måbär

Planen 25

- a. *Tilia euchlora* glanslind
1. *Betula alba* björk
2. *Betula verrucosa laciniata* flikbladig björk
4. *Prunus padus* hägg
5. *Sorbus aucuparia* rönn
6. *Quercus robur* ek
15. *Sorbus aria* vitoxel

Bilaga 4 Hessleby

17. *Acer platanoides* lönn
18. *Acer pseudoplatanus* tysklönn, sykomorlönn
19. *Larix sibirica* lärk

Planen 26

a. Buskage av 14 buskar:

- Prunus virginiana* virginiahägg
Spiraea opulifolia smällspirea
Rubus odoratus rosenhallon

b. Buskage av 25 buskar:

- Acer tataricum* ginnalalönn eller rysk lönn, beroende på vilken ras
Amelanchier botryapium häggmispel (en art av)
Cornus sanguinea skogskornell
Ligustrum vulgare liguster (här med ljusgula bär)
Ribes americanum parktistron
Ribes nigr. fol. luteis svarta vinbär (med gula blad)
Acer tataricum ginnalalönn eller rysk lönn, beroende ras

Planen 27

a. Buskage av 18 buskar:

- Prunus padus* hägg
Euonymus europaeus benved
Philadelphus coronarius doftschersmin
Cornus sanguinea skogskornell
Cornus sibirica korallkornell
Syringa josikaea ungersk syren
Syringa vulgaris syren

b. Buskage av 20 buskar:

- Amelanchier botryapium* häggmispel (en art av)
Syringa vulgaris syren, blå
Syringa vulgaris syren, vit
Syringa josikaea ungersk syren
Lonicera caerulea blåtry

c. *Syringa josikaea* ungersk syren

d. *Prunus rotundifolia* [*P. laurocerasus*] lagerhägg

e. *Viburnum opulus* "Roseum" snöbollsbuske

f. *Prunus virginiana anenbaefolia*(?) virginiahägg, typ av

g. *Viburnum opulus* "Roseum" snöbollsbuske

h. *Syringa josikaea* ungersk syren

i. Buskage av 15 buskar:

- Acer negundo californicum* kalifornisk asklönn
Sabucus nigra fol. laciniatis fläder, här med flikiga blad

Bilaga 4 Hessleby

<i>Spiraea sorbifolia</i>	rönnspirea
<i>Potentilla fruticosa</i>	ölandstok

Planen 28

Buskage av 18 buskar:

<i>Crataegus coccinea</i>	scharlakanshagtorn
<i>Amelanchier botryapium</i>	häggmispel (en art av)
<i>Spiraea opulifolia</i>	smällspirea
<i>Spiraea betulaefolia</i>	björkspirea
<i>Ribes alpinum</i>	måbär
<i>Ribes nigrum fol. lut.</i>	svarta vinbär (med gula blad)

Planen 29

4. <i>Prunus padus</i>	hägg
1. <i>Betula alba</i>	björk
5. <i>Sorbus aucuparia</i>	rönn
17. <i>Acer platanoides</i>	lönn
18. <i>Acer pseudoplatanus</i>	tysklönn, sykomorlönn
19. <i>Larix sibirica</i>	lärk
2. <i>Betula verrucosa laciniata</i>	flikbladig björk

Planen 30

a. Grupp av sommarblommor

16. <i>Esculus hippocastanum</i> [<i>Aesculus h.</i>]	hästkastanj
b. Buskage av 31 buskar:	
<i>Prunus padus</i>	hägg
<i>Sambucus racemosa</i>	druvfläder
<i>Sambucus nigra</i>	fläder
<i>Sambucus nigra fol. laciniatis</i>	fläder, här med flikiga blad
<i>Sambucus nigra semperflorens</i>	fläder "Semperflorens" (=ständigt blommande)
<i>Sambucus nigra fol. luteis</i>	fläder, gulbladig form
<i>Rosa cinnamomea foecundissima</i>	kanelros, fylld
<i>Rosa pimpinellifolia</i>	pimpinellros
c. <i>Prunus padus</i>	hägg
d. <i>Prunus padus</i>	hägg
e. <i>Sambucus racemosa</i>	druvfläder
f. <i>Sambucus racemosa</i>	druvfläder
11. <i>Ulmus</i> [<i>glabra</i>] <i>montana</i>	bergalm
6. <i>Quercus robur</i>	ek

Planteringsförslag till moderniseringen av Sävsjö sanatorieträdgård
Avskrivet av original från mars 1933 av Gunnar Berge, Jönköping
Översatt från latin av Josefine Bengtsson, 2011

Till bassin- och sittplatsanordningen

12 <i>Hydrangea arborescens</i>	hortensia, vit
30 rödhätte	klasblommig rabattros
30 Ellen poulsen	rosor, skär
2 <i>Butomus umbellatus</i>	blomvass, skär
2 <i>Iris pseudacorus</i>	svärdslilja, gul
2 <i>Iris sibirica</i>	strandiris, violett
2 <i>Caltha palustris</i>	kabbleka, gul
3 <i>Funkia sieboldiana</i>	<i>daggfunkia</i>
1 <i>Nymphaea alba</i>	<i>vit näckros</i>
1 <i>Nymphaea magnifea</i>	<i>näckros</i>

Till stenparti

20 <i>Dianthus plumarius</i>	<i>fjädernejlika</i>
20 <i>Geum coccineum</i>	<i>kungsnejlikros, orange</i>
20 <i>Heuchera sanguineum</i>	<i>blodalunrot, skär</i>
20 <i>Iberis sempervirens</i>	<i>vinteriberis</i>
20 <i>Papaver nudicaule</i>	<i>sibirisk vallmo</i>
20 <i>Sedum spurium</i>	<i>kaukasiskt fetblad</i>
20 <i>Sedum reflexum</i>	<i>stor fetknopp, gul</i>
20 <i>Campanula pulloides</i>	<i>svartklocka, mörkt blå</i>
10 <i>Saxifraga cotyledon</i>	<i>fjällbrud, ljus rosa</i>
20 <i>Ajuga pyramidalis</i>	<i>hybrid mellan revsuga och blåsuga</i>
20 <i>Phlox setacea</i>	<i>flox, karminrosa</i>
20 <i>Saxifraga decipiens</i>	<i>bräcka, vit</i>
10 <i>Sempervivum arachnoideum</i>	<i>spindelvävstaklök</i>
2 <i>Cotoneaster horizontalis</i>	<i>lingonoxbär, röda</i>
2 <i>Juniperus sabina</i>	<i>sävenbom, vintergrön buske</i>

Till perenna rabatter

200 <i>Ligustrum vulgare</i>	<i>liguster, tätväxande buske</i>
2 <i>Potentilla fruticosa</i>	<i>ölandstok</i>
4 <i>Berberis thunbergii</i>	<i>häckberberis</i>
10 <i>Alyssum saxatile</i>	praktstenört, gul
10 <i>Viola cornuta</i>	<i>hornviol</i>

Bilaga 4 Sävsjö

10 Dianthus deltoides	<i>backnejlika</i>
10 Aubrieta columnae	kuddaubrieta, lila
10 <i>Potentilla hybrida</i>	hybridfingerört
10 <i>Arabis albida</i>	fagertrav, vit
10 Campanula carpatica	Karpaterklocka, lila
10 Saxifraga umbrosa	<i>skuggbräcka, ljus rosa</i>
10 Papaver nudicaule	<i>sibirisk vallmo</i>
10 Bellis perennis	<i>tusensköna</i>
10 Lilium lancifolium	tigerlilja, orange
10 Pyrethrum roseum	<i>rosenmarguerite, rosa</i>
10 Helenium autumnale	<i>solbrud, röd, orange</i>
10 Phlox Jules Sandau	<i>höstflox, rosa</i>
10 Iris sibirica	<i>strandiris</i>
10 Lychnis calcedonia	<i>gökblomster</i>
10 Coreopsis verticillata	<i>höstöga, gul</i>
10 Veronica virginica	<i>kransveronika, ljus lila</i>
10 Sidalcea oregana	<i>axmalva, skär</i>
10 Phlox Freifräulein v. Lassberg	flox, vit
10 <i>Aster hybridus elta</i>	aster
10 Helianthus rigidus	Höstsolros, gul
10 <i>Delphinium</i>	riddarsporre, mörkt blå
10 Dielytra spectabilis	<i>löjtnantshjärta</i>
10 Hemerocallis fulva	<i>brunnröd daglilja</i>
10 Aster hybridus Lavendel	<i>hybridaster</i>
10 Delphinium Moerheimii ' "	Praktriddarsporre
10 Solidago canadensis	<i>kanadagullris, guö</i>
10 <i>Helenium autumnale riverton gem</i>	solbrud
10 Anchusa italica	<i>Italiensk oxtunga, blå</i>

Till brunnsanordningen

50 Tilia vulgaris	Parklind 80-100cm
6 pyramidaspar	
2 kastanjer/parkträd	
3 lindar	

Gräsfre

13,5 kg ängsgräs
4,5 kg sengeröe
9,0 kg ängssvingel
9,0 kg krypven
9,0 kg Victoria rajgräs